

Neerslagvoorbeelde van veral *taal*, maar ook *ruimte*, as kulturele identiteitsmerkers in Afrikaanse digkuns, 1925–2024

Examples of especially language, but space as well, as cultural identity markers in Afrikaans poetry, 1925–2024

BERNARD ODENDAAL

Navorsingsfokusarea vir Tale en Literatuur in die
Suid-Afrikaanse Konteks
Noordwes-Universiteit
Potchefstroom, Suid-Afrika
E-pos: bernard.odendaal@nwu.ac.za

Bernard Odendaal

BERNARD ODENDAAL was 22 jaar lank werksaam as dosent in Afrikaanse en Nederlandse letterkunde aan die Universiteit van die Vrystaat, voordat hy in 2012 aangestel is as direkteur van die ATKV-Skryfskool van die Noordwes-Universiteit, asook as professor in Skryfkuns aan dieselfde instelling. Hy het in 2021 afgetree. Twee digbundels asook een essaybundel uit sy pen het by uitgewers verskyn. Hy is ook die medevertaler van Franse chansons wat in verskeie Afrikaanse kabarette benut, op drie CD's vasgelê en ook as die bundel *Piaf & Brel. Luisterryk!* uitgegee is. As vakkundige lewer hy meer as vyftig referate by nasionale en internasionale kongresse, is hy die skrywer van meer as 250 resensies oor letterkundewerke en die outeur of mede-outeur van meer as 50 vaktydskrifartikels en akademiese boekbydraes. Hy is sedert 2012 die houer van 'n C2-kategoriegradering van die Nasionale Navorsingstigting (NNS) en is in 2015 vereer as een van ses weners van die ATKV-SA Akademieprys vir gepubliseerde vakartikels in geakkrediteerde tydskrifte.

BERNARD ODENDAAL had been a lecturer of Afrikaans and Dutch literature at the University of the Free State for 22 years before he was appointed director of the ATKV School of Creative Writing and professor of Creative Writing at the North-West University in 2012. He retired in 2021. Two volumes of poems and one collection of essays from his pen have been published. He is also the co-translator of French chansons that were used in various Afrikaans cabarets and recorded on three CDs, followed by publication as the collection *Piaf & Brel. Luisterryk!* (Brel & Piaf. Splendid!). As a scholar, he has delivered more than 50 papers at national and international conferences, he is the author of more than 250 reviews of literary works and the author or co-author of more than 50 specialist journal articles and academic book contributions. He has been the holder of a C2 category rating from the National Research Foundation (NRF) since 2012 and was honoured in 2015 as one of six winners of the ATKV-SA Academy Prize for published academic articles in accredited journals.

Datums:

Ontvang: 2025-01-15

Goedgekeur: 2025-01-28

Gepubliseer: Maart 2025

ABSTRACT

Examples of especially language, but space as well, as cultural identity markers in Afrikaans poetry, 1925–2024

Because of the diversity which characterises the composition of the South African population, together with the impact developments during colonial times, the apartheid dispensation and the post-colonial era have had on it, language (variety) and space have been, and still are, salient markers of cultural identities in this “[o]mstrede land” (contentious country – Changuon & Steenkamp, 2011). Their prominence in this regard is also reflected in South African literature.

After defining the concept cultural identity, i.e. with special reference to observations by Urrieta (2018) in this regard, as well as to the either essentialist or flexible, transformational shapes cultural identities can take, some details are offered concerning the reasons why particularly language (variety) and locality concepts like place, country, land and landscape are so prominent as markers thereof in Afrikaans literature. This is followed by a summary survey of the literary-historical development reflected in the manifestation of such markers in representative works by Afrikaans poets over the past hundred years, i.e. since Afrikaans had attained official language status in 1925.

The relevant periods in the history of Afrikaans literature are distinguished with reference to, among others, Van Coller and Odendaal (2009). During a phase of energetic, Afrikaner nationalist patriotism, covering the early twentieth century until about 1934, initially, after the Anglo-Boer War of 1899–1902, deposits of strong collective views of the above-mentioned cultural identity factors dominated in Afrikaans poetry – until more individualistic views came to the fore in poetry from the later period of the Second Afrikaans Movement (the 1920s and early 1930s). Poems by, among others, Toon van den Heever, serve as examples of the latter.

This was followed by a period characterised by “liberal nationalism” (Louw, 1958) and international outreach (1934–1955). For example, international aesthetic standards were accepted as creative guidelines for Afrikaans literary art – of which NP van Wyk Louw’s poem “Die beiteltjie” (The chisel) bears witness in a resonant manner. Stronger figurative verse with expanded vocabulary usage, of which a growing sensitivity to colloquialism was one expression, gained prominence. Furthermore, there was a greater openness to interaction with other literature systems than before. For example: Work by Elisabeth Eybers, an Afrikaans poet who would later settle permanently in the Netherlands, could increasingly be considered as belonging to both the Afrikaans and Dutch literary systems.

In the aftermath of the apartheid regime in South Africa there followed a literary period (1955–1989) in which political resistance and pervasive alienations among South African population groups found increasing expression. This was accompanied by increasing international isolation of the Afrikaans literature system. From the mid-sixties, more and more Afrikaans writers and intellectuals became alienated from the Afrikaner nationalist “Volksbeweging” (people’s movement; Giliomee, 2004). During the late 1950s and the 1960s, “Sestiger” (‘Sixties’) writers advanced towards a broader internationalism, a quest for thematic expansion away from “the traditional Afrikaans motifs” (Kannemeyer, 2005), together with experimentation with new techniques and forms. In the 1970s and 1980s an African focus came to the fore, soon linked with the heightened resistance to the apartheid system and its socio-political limitations, for example in the Afrikaans “betrokke” (involved) and “grens” (border) literary movements of these decades (Van Coller, 2002). Poetry from this period in which the cultural identity markers language (variety), place, land, country and landscape were thematically foregrounded, including works by Peter Blum, PJ Philander, Adam Small,

Breyten Breytenbach and Antjie Krog, testified to the fact that earlier association with traditional views of Afrikaans cultural identity views had become increasingly displaced by counter- and (transformative) dis-identification of the former (Viljoen, 2010).

Finally, the focus shifts to poem examples from the most recent period in Afrikaans literary history, a period in which sociopolitical aspirations towards democratisation, cultural identity (re)formation and intra- as well as inter-systemic rapprochement have also manifested conspicuously in the field of literature (1990 to the present). Expressions of such trends in Afrikaans poetry are, among other things, several publications of translated poetry from other South African languages into Afrikaans, and vice versa; striving to make more poets from previously marginalised communities heard, for example by way of increasing mainstream publication of, and awards received for, volumes written in socio- and dialects, so that an Afrikaans poetic polyphony has become more noticeable than before; a heterogeneity and fluidity regarding the formation of a contemporary Afrikaans cultural identity, accompanied by a strong awareness of language and place in poems by, among others, Lynthia Julius, Gilbert Gibson and Ronelda Kamfer; and an Afrikaans cultural pessimism, for example in poems by Danie Marais and Breyten Breytenbach, namely because of loss of high language functions for Afrikaans and perceived discrimination against Afrikaans speakers, as well as of a “diaspora” of Afrikaans speakers and a breakdown of “die eertydse ideaal van Afrikaner-eenheid” (the former ideal of Afrikaner unity; Roos, 2015).

From the above-mentioned literary-historical overview, it therefore appears that the mentioned reflected cultural identity markers have taken on increasingly complicated and tension-laden forms in the Afrikaans poetry of the last hundred years, due to political and economic-social developments in both apartheid South Africa and the ANC-ruled democratic dispensation since 1994. It also appears that language(-variety) as a marker of cultural identity has, in the era of the new South African dispensation, become even more noticeable than the mentioned concepts of locality in recent Afrikaans poetry as a factor concerning issues of cultural identity.

KEYWORDS: cultural identity marker, language (variety), space (place, country, land, landscape), Afrikaans poetry 1925–2024, Second Afrikaans Movement, from essentialising collective to individualistic views on cultural identity formation factors, phase of “liberal” nationalism, international aesthetic standards, increasing colloquiality in poetry, period of political resistance and estrangement, literary system isolation, growing focus on Africa, identification/disidentification with Afrikaansness, (satirising) actuality and involved literature, phase of systemic democratisation and inclusivity, socio- and dialectic poetry writing (Afrikaans polyphony), (Afrikaans) cultural identity (re)formation, (Afrikaans) cultural pessimism, “new resistance”, diaspora

TREFWOORDE: kulturele identiteitsmerker, taal(-variëteit), ruimte (plek, land, grond, landskap), Afrikaanse digkuns 1925–2024, Tweede Afrikaanse Beweging, van essensialiserend kollektiewe na indiwidualistiese sienings van kultuuridentiteitsvormende faktore, fase van “liberale” nasionalisme, internasionale estetiese standaarde, groeiende spreek-taligheid in poësie, periode van politieke weerstand en verwydering, literatuursistemiese isolasie, groeiende Afrika-fokus, identifikasie/

disidentifikasie met Afrikaansheid, (satiriserende) aktualiteits- en betrokke literatuur, fase van sistemiese demokratisering en inklusiwiteit, sosiolektiese en geolektiese digwerk (Afrikaanse meerstemmigheid), (Afrikaanse) kultuuridentiteits(her)vorming, (Afrikaanse) kultuurpessimisme, “nuwe verset”, diaspora

OPSOMMING

Weens die verskeidenheid wat die Suid-Afrikaanse bevolkingsamestelling kenmerk, asook die impakte van koloniale, apartheidsbedeling- en postkoloniale ontwikkelings daarop, was en is *taal*(-variëteit) en *ruimte* (lokaliteitskonsepte soos *plek*, *land*, *grond* en *landskap*) uitstaande merkers van kultuuridentiteite alhier, ook soos dit in die letterkunde tot uitdrukking kom. Ná ’n omskrywing van die begrip *kulturele identiteit* en ’n verantwoording oor waarom veral *taal*(-variëteit) en lokaliteit so opval as merkers daarvan in die Afrikaanse letterkunde, word die ontwikkelingsgang in die digkunsneerslae daarvan sedert Afrikaans ’n honderd jaar gelede amptelike landstaalstatus verwerf het, in hierdie oorsigartikel ondersoek. Sterk kollektiewe (Afrikanernasionalistiese) sienings van die genoemde identiteitsfaktore in digwerk van ná die Anglo-Boereoorlog groei tot meer individualistiese beskouings daarvan in poësie uit die later tydperk van die Tweede Afrikaanse Beweging (die 1920’s en vroeë 1930’s). Daarna kom neerslae daarvan in ’n literatuurperiode gekenmerk deur “liberale” nasionalisme en ook internasionale uitreiking (1934–1955) onder die loep, gevolg deur digwerk uit ’n fase waarin politieke weerstand en diepgaande verwydering tussen bevolkingsgroepe, gepaardgaande met toenemende internasionale isolasie, die Suid-Afrikaanse konteks kenmerk (1955–1989). Laastens word op gedigvoorbeelde uit die mees onlangse periode in die Afrikaanse literatuurgeskiedenis gefokus, ’n tydperk waarin sosiopolitieke strewes na demokratisering, identiteitsvorming/-hervorming en intra- sowel as intersistemiese toenadering ook op literêre terrein opvallend manifesteer (1990 tot tans).

Uit die oorsig sal blyk dat die genoemde weerspieëlde kultuuridentiteitsmerkers toenemend verwikkelde en spanninggelade gedaantes aangeneem het vanweë politieke- en ekonomies-maatskaplike ontwikkelings in sowel apartheid-Suid-Afrika as die ANC-regeerde demokratiese bedeling van ná 1994. Ook sal blyk dat *taal*(-variëteit) as kultuuridentiteitsmerker onlangs selfs meer opvallend as die genoemde lokaliteitsbegrippe op die voorgrond te staan gekom het betreffende Afrikaanse kultuuridentiteitsvraagstukke.

1. Inleiding

Vanweë die groot kulturele diversiteit wat die Suid-Afrikaanse bevolkingsamestelling kenmerk, asook die impakte van koloniale, apartheidsbedeling- en postkoloniale ontwikkelings daarop, was en is *taal*(-variëteit) en *ruimte* besonder belangrike faktore in die vorming van identiteite in hierdie “[o]mstrede land” (Changuion & Steenkamp, 2011).

Ook op kulturele vlak het dié twee identiteitsvormingsfaktore ’n deurslaggewende rol gespeel alhier, en is dit steeds belangrik – onder meer soos dit tot uitdrukking kom in literêre werke. In hierdie oorsig oor neerslagvoorbeelde van dié twee kultuuridentiteitsmerkers in die Afrikaanse digkuns sedert Afrikaans in 1925 ’n amptelike landstaal geword het, sal die fokus in die besonder val op die *taal*-motief, maar ook ruimtelike elemente soos *plek*, *grond*, *land* en *landskap* sal ter sprake gebring word waar dit literêre histories op die voorgrond getree het in hierdie verband.

2. Kortliks oor die begrip *kulturele identiteit* en die rol wat *taal(-variëteit)* en ruimtelike elemente in die vorming daarvan speel

Soos ander identiteitsbegrippe is *kulturele identiteit* 'n komplekse en dinamiese konsep. Soos Urrieta (2018:3) uitwys, het identiteite te doen met “self-understandings, especially those with strong emotional resonances”, dikwels met *geslagtelikheid/gender*, *ras* en *klas* as merkers daarvan. Ook *etnisiteit*, *taal(-variëteit)* en die genoemde ruimtelike begrippe is by sodanige identiteitsvorming te verreken (Viljoen, 2009:78). Konstruksies van individuele selwe (identiteite) is derhalwe nie los te dink van die maatskaplike wêreld waaruit hulle voortspruit nie. Dit staan nooit “outside of the external ‘reality’ of social, cultural, political, economic, and philosophical forces” wat dit omring nie (Urrieta, 2018:7), en behels sowel innerlike as uiterlike prosesse.

Met *kulturele identiteit* word spesifiek 'n kombinasie van self- én kollektiewe konstruksies of kodes van “understandings of belonging” bedoel – “learned ways of knowing (epistemologies) and being in the world (ontologies)” (Urrieta, 2018:19). As sosiokulturele konstruksie is dit juis geskoei op gemeenskaplike ervarings en word dit deur gedeelde kulturele kodes bepaal, waaronder identifisering met 'n taal(-groep) en/of bewoningsgebied. Kodebotsings, byvoorbeeld vanweë hiërargiese veranderings in die maatskaplike bestel, of as gevolg van migrasieverskynsels en gepaardgaande blootstelling aan uiteenlopende kulturele kodes en wat aanleiding kan gee tot “veelvoudige groepsidentifikasie” (Hough & Van Zyl, 2012:288-289), gee weer aanleiding tot relativering of bevraagtekening daarvan.

Die konstruksie van so 'n kulturele identiteit kan 'n essensialistiese aard aanneem, oftewel 'n “continuous classification act” word wat afgestem is op politieke-maatskaplike posisionering en magbekleding (Urrieta, 2018:10). Vestergaard (2001:20-21) en Joubert (2017:51) is byvoorbeeld van mening dat die identiteit van Afrikaners (wit Afrikaanssprekendes) in die loop van die Suid-Afrikaanse geskiedenis gekonstrueer is deur hoofsaaklik kollektiewe, ideologiese denkrigtings en magsapparate – dikwels kenmerkend van sogenaamde imperiale geskiedskrywings (Viljoen, 2009:82). In die besonder tydens die apartheid-era was, onder meer, die toenmalige, rasgebaseerde politieke beleid, Calvinistiese leerstellings en Afrikaanse (standaard-)taalnasionalisme deurslaggewende oorwegings in dié verband – laasgenoemde sodanig dat Afrikaans in die oë van baie mense 'n simbool van apartheid en onderdrukking geword het (Bosch, 2000:52; vergelyk ook Hough & Van Zyl, 2012:289).

Veral die rasgebaseerde apartheidsbeleid en die gedwonge populasieskeidings as vergestaltung daarvan het, soos welbekend is, vervreemding (keldering van vrye identiteitsvorming – Mellet, 2010:5) en weerstand meegebring, op sowel nasionale as internasionale vlak. Die oorwegend negatiewe en onaanvaarbare definiëring van die identiteit van 'n (onderdrukke) ander deur die dominante groep gee, dikwels, aanleiding tot 'n meer of minder “lojale verset” vanuit die geledere van die dominante, onderdrukkende groep (om 'n formulering by NP van Wyk Louw te leen, naamlik as titel van sy 1939-versameling “[k]ritiese gedagtes oor ons Afrikaanse kultuurstrewe en ons literêre beweging”). Méér dikwels ontketen dit egter 'n politieke stryd, van selfs gewelddadige aard, om erkenning en legitimiteit (Stokes, 1997:7). Sodanige stryd, binnelands sowel as aan die grense van Suid-Afrika, het veral die laaste twee dekades van die apartheidsbestel gekenmerk. In weerwil van “wit bevoorregting” het Afrikaners hulle voor 1994 dus in 'n soort “identity trap” (Stokes, 1997:7; Vestergaard, 2001:21) van isolasie en versmorende magsverhoudings bevind.

Identiteitskonstruering kan egter ook 'n ander aard aanneem, gekenmerk deur transformasie, heterogeniteit, vloeibaarheid en ambivalensie – 'n “process of becoming with multiple

consciousness depending on social location” (Urrieta, 2018:4). Kulturele identiteit is dan ’n saak van *wording* (“becoming”) eerder as van *syn* (“being”); die konstruksie daarvan word gerig deur sowel die verlede as die toekoms (Hall, 1996:435). Viljoen (2009:99-100) wys byvoorbeeld in hierdie verband uit hoe onlangs veranderde sosiopolitieke omstandighede, soos hier te lande die demokratisering van postapartheid-Suid-Afrika, en die druk van globalisering mense as ’t ware dwing tot durende onderhandeling van hulle persoonlike én groepsidentiteite.

Naas “broad identity markers” (Urrieta, 2018:20) van kulturele identiteit, soos *nasionaliteit*, *ras*, *etnisiteit*, *geslagtelikheid* en *maatskaplike stand (klas)*, is dus ook “local particularities” soos “language inflection” (tongval, of taalvariëteit) en *ruimte* te verreken in hierdie verband. Nel (2012:237) noem dat die verband tussen spesifiek ruimtelike faktore en identiteit in die algemeen erken word; (kulturele) identiteitsverandering vind nie net vanweë innerlike ervarings plaas nie, maar ook weens verandering in ruimtelike elemente.

Soos voorheen vermeld, sluit die begrip *ruimte* elemente soos *plek*, *landskap*, *grond* en *land* in. Waar *ruimte* eerder ’n abstrakte “behoefte of konsep” uitdruk, verwys *plek* na “’n spesifieke materiële ruimtelike lokaliteit” (Smith, 2012:896), maar wat terselfdertyd die maatskaplik-kulturele persepsie en talige konstruksie (benoeming) daarvan én die individuele verbondenheid wat daarmee aangevoel word, behels (Buell, 2005:63; Smith, 2012:891). Trouens, ruimtelike konsepte is deurgaans “onlosmaaklik verbonde” (Lambrechts, 2020:178) aan beide persoonlike én kulturele identiteitskonstruksies. Viljoen (2009:78) haal Darian-Smith, Gunner en Nuttall (1996:3) soos volg in verband met *plek* aan: “It is through the cultural processes of imagining, seeing, historicizing and remembering that space is transformed into place.”

In navolging van, onder andere, Prohansky *et al.* (1983), Cross (2001) en Fokkema (1996) onderskei Lambrechts (2020:179-180) die afsonderlike, maar interafhanklike begrippe *plekgebondenheid* en *plekbewustheid* as identiteitvormende faktore. Eersgenoemde is van deurslaggewende belang vir persoonlike identiteitskonstruksie en verteenwoordig ’n diepgaande emosionele verbintenis met ’n plek, “’n gevoel van behoort” (Lambrechts, 2020:179). By die ontwikkeling van *plekbewustheid* kom “die bewustheid van ’n plek binne [...] bepaalde kulturele, historiese en ruimtelike” én “gekonstrueerde sosiale en kultureel-gedeelde betekenisse” ter sprake; dit tree kenmerkend op die voorgrond wanneer ’n groep se leefruimte of kulturele identiteit bedreig of uitgedaag word (Lambrechts, 2020:180).

Die begrip *grond* – “en by wyse van ekstrapolasie ook die plaas” (Viljoen, 2009:87) – word benut om fisiese ruimtes aan te dui wat in besit geneem (kan) word, en derhalwe dikwels ook geassosieer staan met mag- en vryheidverwerwing (Smith, 2012:894). Die term *land* kan as betekenisverwant aan *plek* én *grond* gesien word, hoewel spesifiek as ruimtelike merker van ’n nasionale identiteit, dit wil sê ’n kulturele identiteit wat spesifiek bowe-persoonlik van aard is (Viljoen, 2009:92).

Landskap dien weer as duider van ’n dieper, spirituele, selfs estetiese (Viljoen, 2009:78 en 86) betekenskant van bogenoemde ruimtelike identiteitsmerkers. Mitchell (1994:15) bestempel dié term as ’n aanduiding van “a ‘poetic’ property [...] rather than a ‘material’ one”, naamlik waar “a physical and multisensory medium (earth, stone, vegetation, water, sky, sound and silence, light and darkness, etc.)” geënkodeer word met “cultural meanings and values”.

Tans word ’n era beleef waarin die grense tussen samelewings met verskillende tradisionele kulture en gewoontes vervaag. Die konfrontasie met kulturele veelvuldigheid en met die beduidende wedersydse deurdringing van kulture, byvoorbeeld in grootstadsomgewings, bring komplisering van die bewustheid van kulturele norme en gedragspatrone mee, soos ook van

die verhouding subjek en omringende ruimte (insluitende taalomgewing). Werke van eietydse Afrikaanse digters soos, onder andere, Breyten Breytenbach en Antjie Krog weerspieël die idee van vermenging en hibriditeit as 'n wesenlike bestanddeel van die tuishoortbelewenis in 'n diverse samelewing soos die Suid-Afrikaanse, dikwels verpersoonlik in die beeld van 'n nomade of reisende (Viljoen, 2009:122; Viljoen, 2001; Sienaert, 2001).

3. **Waarom speel veral *taal*(-variëteit), maar ook ruimtelike elemente, so 'n opvallende merkerrol in neerslae van kultuuridentiteit in die Afrikaanse literatuur?**

Die belang van *taal* en *ruimte* as merkers van 'n Afrikaner- of ander Afrikaanse identiteit blyk al uit die feit dat die eerste poging tot die skryf van 'n Afrikaanse volkslied, in 1875, hierdie motiewe vooropstel. In die liedteks “Die Afrikaanse volkslied”, met Arnoldus Pannevis, CP Hoogenhout, DF du Toit en SJ du Toit as skrywers daarvan (Die Genootskap van Regte Afrikaners, 1975/1878:1-2), word, in hoofletters in die openingsreëls van die eerste twee strofes, beklemtoon dat “[e]n ider nasi” se identiteit bepaal word deur “sijn LAND” en “syn (sic) TAAL”.

Dié verbandlegging tussen *taal*(-variëteit) en ruimtelike begrippe soos *plek*, *grond*, *land* en *landskap* as merkers van 'n Afrikaner- of andersoortige Afrikaanse kultuuridentiteit bly tot vandag toe van belang. *Taal* en *ruimte* staan as motiewe derhalwe dikwels eng verweef in die Afrikaanse literêre tradisie, waaronder in die plaasroman as uiting daarvan (vergelyk o.m. Coetzee, 1986; Van Coller, 1995, 2006). Viljoen (2009:78-79) noem in dié verband dat die Nobelpryswennende, Engelssprekende Suid-Afrikaanse skrywer JM Coetzee (1992:377) moes krities staan teenoor 'n uitspraak deur selfs die vrysinnige, in die 1960's debuterende Breyten Breytenbach in hierdie verband:

He is a poet, moreover, whose emotional makeup includes feelings of passionate intimacy with the South African landscape that, Afrikaners like to think, can be expressed only in Afrikaans, and therefore (here comes the sinister turn in the reasoning) can be experienced only by the Afrikaner. Closeness of fit between land and language is – so the reasoning goes – proof of the Afrikaners' *natural* ownership of the land. [Oorspronklike kursivering.]

Hough en Van Zyl (2012:289–290) wys daarop dat die verband *taal*(-variëteit) en ruimtelike elemente wat die Afrikaanse kultuuridentiteit betref, selfs voortleef in die wyse waarop die drie primêre dialekte van Afrikaans onderskei word op grond van horisontale begrensing (geografiese vlak) eerder as van vertikale aspekte (sosiolinguistiese vlak): Kaapse Afrikaans (of Kaaps; die suidwestelike gebied van Suid-Afrika), Oranjerivier- of Gariepafrikaans (Noord-Kaap) en Oosgrensafrikaans (Oos-Kaap; latere basis van sogenaamde Standaardafrikaans).

Met die opkoms van Afrikanernasionalisme in die laat-negentiende en vroeg-twintigste eeue, en later onder die apartheidsbedeling, is Standaardafrikaans tot 'n kernwaarde van die na mag strewende Afrikaneridentiteit gereken. Dit is ook in samehang hiermee dat die genoemde persepsie te begryp is dat die Suid-Afrikaanse landskap slegs deur middel van Afrikaans, in hoofsaak juis Standaardafrikaans, op genoegsaam sprekende wyse uitgedruk of weergegee kan word.

Soos verdaan belig sal word, dien die toenemende erkenning van sosiolekte (groeps-variëteite) en geolekte (streeksvariëteite) van Afrikaans egter as 'n faktor ter bemagtiging van veral voorheen polities en ekonomies gemarginaliseerde gemeenskappe in die nuwe, demokratiese Suid-Afrikaanse bestel (Hough & Van Zyl, 2012:284; Raath & Brits, 2019). Sodanige ontwikkeling val saam met die (teoretiese/konstitusionele) strewe in die eietydse

Suid-Afrika – in aansluiting by tendense in ander wêrelddele (Carstens, 2003) – na bevordering van diverse kulturele identiteite, in die besonder op die terreine van die literatuur en ander kunsuitinge (Odendaal, 2016:313-322).

4. Neerslagvoorbeelde van veral *taal*, maar ook ruimtelike begrippe soos *plek*, *grond*, *land* en *landskap*, as merkers van kultuuridentiteit in die Afrikaanse digkuns sedert 1925

Met die oog op hierdie voëlvlugblik op die wyses waarop veral *taal*(-variëteit), maar ook die bovermelde ruimtelike motiewe as merkers van Afrikaanse kultuuridentiteitsontwikkelings oor die afgelope eeu neerslag gevind het in die poësie kan, op die spoor van onder andere Van Collier en Odendaal (2009), breedweg onderskei word tussen die volgende periodes in die Afrikaanse literatuurgeskiedenis:

- 'n fase van energieke, Afrikanernasionalistiese patriotisme, strekkende van vroeg in die twintigste eeu tot ongeveer 1934, waardeur dit aansluiting vind by die sogenaamde “Tweede Afrikaanse Beweging”;
- 'n periode gekenmerk deur “liberale” nasionalisme en ook internasionale uitreiking (1934–1955);
- 'n fase waarin politieke weerstand en diepgaande verwyderings tussen Suid-Afrikaanse bevolkingsgroepe literêre weerspieëling vind, gepaardgaande met toenemende internasionale isolasie van die Afrikaanse literatuursisteem (1955–1989);
- en 'n fase waarin sosiopolitieke strewes na demokratisering, identiteitsvorming/-hervorming en intra- sowel as intersistemiese toenadering opvallend neerslag vind in die Afrikaanse literatuursisteem (vanaf ongeveer 1990 tot tans).

4.1 *Die tydperk van die Tweede Afrikaanse Beweging: enkele digwerkneerslae van 'n groei vanaf sterk kollektiewe (Afrikanernasionalistiese) na meer individualistiese sienings van veral taal, maar ook van ruimte as kulturele identiteitsfaktore*

Welbekend is die materiële en psigologiese ramp wat die Anglo-Boereoorlog van 1899–1902 vir Suid-Afrikaners, in die besonder wit Afrikaanssprekendes, oftewel Afrikaners, van die twee voormalige Boererepublieke meegebring het. Afrikaners het oor geen politieke mag meer beskik nie en Brittanje het, in weerwil van sekere bepalinge van die vredesooreenkomste, alles in die stryd gewerp om veral die Afrikaners te verengels.

'n Strewe na sosiopolitieke mag het egter algaande posgevat onder Afrikaners (Roos, 2015:93), en gou is die eerste pogings aangewend om die verengelsingspraktyke van die Britte teen te werk. Die reaksie vanuit kerklike en Afrikaanse kulturele gelede was die vestiging van sogenaamde Christelik-Nasionale Opvoedingskole (CNO-skole), waar die medium van onderrig Nederlands sou wees, asook pogings om 'n vereenvoudigde Nederlandse spelling daar te stel wat dié Europese taal aantrekliker vir Afrikaners sou maak (Kannemeyer, 1978:84). Sulke stappe kon egter nie standhou teen 'n wending na die “volkstaal” toe nie, dit wil sê op die spoor van die “Ons skryf so's ons praat”-strewe van die leiers van die Eerste Taalbeweging in die laaste kwart van die vorige eeu (Kannemeyer, 1978:52). Wat tradisioneel bekend geword het as die Tweede Taalbeweging, ook al die Tweede Afrikaanse Beweging genoem (Koch, 2022:376), het op stryk gekom – juis grootliks moontlik gemaak deur die bestaande Nederlandse kulturele infrastruktuur in Suid-Afrika.

'n Verskeidenheid Afrikaanse kultuurorganisasies is gevorm, waarvan die Suid-Afrikaanse Akademie vir Taal, Letterkunde en Kuns (gestig 1909) 'n belangrike rol gespeel het in die stabilisering en standaardisering van die Afrikaanse taal deur middel van grammatika- en woordeboeke. Afrikaans, in plaas van Nederlands, is in gebruik geneem as medium van skoolonderwys naas Engels (vanaf 1914); mettertyd sou dit Nederlands as een van die twee amptelike tale van die Unie van Suid-Afrika vervang. Enersyds was hierdie taalbeweging dus “'n stryd teen Nederlands” (Carstens & Raidt, 2019:338); andersyds, vanweë die strewe om invloedryke Afrikaners te oortuig van die geskiktheid van Afrikaans as kultuurtaal – deur CJ Langenhoven (aangehaal deur Carstens & Raidt, 2019:350) op rassistiese en valslike wyse bestempel as “enigste witmanstaal wat in Suid-Afrika gemaak is” – is daar, veral wat spelling en woordeskatkeuses betref, aangeleun by die “Nederlandse stamtaal” (Steyn, 2014:159).

'n Energieke Afrikaneridentiteitsvorming en 'n groeiende nasionale bewussyn het dus in hoofsaak die Tweede Afrikaanse Beweging gekenmerk. Kannemeyer (1988:41) noem dat een van die belangrike verskille tussen die Eerste en Tweede Bewegings die behoefte tydens laasgenoemde was “om die diepste wese van die Afrikanervolk” uit te druk, 'n ernstiger strewe dus as die opvoedkundige en vermaaklikheidswaarde van literêre werk wat die yweraars van die Eerste Beweging oorwegend vooropgestel het. Dit is, en algaande meer pertinent so, as die “natuurlike” taak (Kannemeyer, 1978:92) van skrywers gesien om Afrikaans tot 'n kultuurtaal en 'n sensitiewe instrument – iets wat die diepste emosies van die nasie én die individu kon vertolk – te ontwikkel.

Wat die digkuns betref, ondersteun Ohlhoff (2016:40) sienings van Opperman (1959:153-154) dat die onderhawige tydperk as 't ware twee ontwikkelingsstadia verteenwoordig. Die “eerste geslag” digters van hierdie periode, met die moontlike uitsondering van die meer kosmopolitiese en minder patriotiese en nasionalistiese C Louis Leipoldt (Koch, 2022:351), het nie die “volle” werklikheid aangedurf nie (Kannemeyer, 1978:104). Hulle (veral dan Jan FE Celliers en Totius)

kies net 'n stuk daarvan, omdat [hulle] aan [...] bepaalde familiekring[e], bepaalde kerk[e], bepaalde politieke party[e] en 'n bepaalde volk behoort. [Hul] kuns staan in diens daarvan, [en] [hulle] lewer dus 'n soort didaktiek. (Ohlhoff, 2016:40)

Terselfdertyd was die behoefte egter vaardig dat die waarde van Afrikaans as kultuurtaal bewys moes word deur literêre werk van gehalte. Op hierdie wyse moes bygedra word tot die amptelike erkenning van Afrikaans as landstaal (Kannemeyer, 1978:92) wat, soos aangetoon, in Mei 1925 sou volg.

Die Afrikaanse literêre sisteem het gedurende hierdie “eerste geslag”-tyd eerder insulêre tendense vertoon, getrou aan wat Jurij Lotman (1977) 'n estetika van identifikasie sou noem. Waarskynlik spreek Jan FE Celliers se liries-epiese *Unie-kantate* uit 1910 klinkend hiervan. Dié werk van Celliers is later deur iemand soos Kannemeyer (1978:112) as “'n gedrogtelike stuk allegoriserings van die Suid-Afrikaanse geskiedenis” tot en met die unifikasie van Suid-Afrika bestempel. Tog blyk die waarskynlikheid dat dit wel as verteenwoordigend van die destyds heersende sentimente of strewes geag is, uit die feit dat die slotgedig van dié kantate deur die samesteller EC Pienaar ingesluit is by 'n bloemlesing uit Afrikaanse digwerk tot ongeveer 1920. Dit was bedoel “voor Groot-Nederland” as teikenpubliek, met *Dichters uit Zuid-Afrika* as hooftitel. Uit die openingstrofe van dié slotgedig, “Unie-lied”, spreek die verweefdheid van *taal* en *land* as geagte merkers van 'n bowe-persoonlike, nasionale identiteit wat mag- en vryheidverwerwing moet bevorder, duidelik:

Daar klink 'n lied,
 daar bruis 'n roep,
 van Kaap tot ower (sic) Vaal,
 van oos tot wes, van strand tot strand:
 “Ons gee mekaar die broederhand;
 ons smeed (sic) 'n sterke eenheidsband
 van Afrikaanse staal!”
 (Celliers, 1974:89)

Dan, egter, wanneer die periode-ontwikkelings aanbreek waarop in hierdie oorsigstudie gefokus sal word, volg 'n fase van “kentering” (Kannemeyer, 1978:94) – volgens Koch (2022:382-383) 'n fase van ontwikkelingsversnelling – in die taal- en literatuurbeskouings van die Tweede Taalbeweging. Soos Ohlhoff (2016:40) dit stel:

Eers in en veral na die twintigerjare, wanneer die bestaan en regte van die Afrikaanse volk beveilig is, kan die Afrikaanse skrywer dit bekostig om die volle kunstenaarskap te aanvaar – ook met die wesenlike boosheid [= strewe na ideologiese onpartydigheid] van die kuns.

Die kontroversie oor die publiserings van die bundel *Gedigte* (1919; uitgebreid, en met *Eugène en ander gedigte* as titel, herdruk in 1931, en weer in 1939 en 1951) deur 'n prominente regsfiguur, naamlik Toon van den Heever, is 'n goeie voorbeeld van laasgenoemde ontwikkeling. “[V]oorproewe” van dié gedigte van Van den Heever is voorheen in die tydskrif *Die Brandwag* gepubliseer, deels nog in Nederlands (Antonissen, 1955:177). Hulle bereik egter hulle mees treffende gehalte in die Afrikaans wat tussen 1917 en 1937 verskillende fases van standaardisering ondergaan het (Koch, 2022:376), en waarvan Van den Heever die ontwikkelingsvariante in die onderskeie drukke van die bundel benut. Soos Kannemeyer (1978:101) en, later en in meer besonderhede, ook Koch (2022:439-444) uitwys, is die bundel positief deur Eugène Marais ('n prominente digter, maar sosiale randfiguur), Lydia van Niekerk en JFW Grosskopf ontvang.

Nie een van dié resensente was egter sentrale figure binne die Afrikaanse literêre veld nie. Vooraanstaande kritici soos Gerrit Dekker en die genoemde EC Pienaar, hierteenoor, het Van den Heever skerp gekritiseer oor sy beïnvloeding deur die Engelse digter Robert Browning (per implikasie 'n imperialistiese digter) en oor sy gebruik van klassieke mitologie en filosofie (per implikasie idees vreemd aan die Afrikaner-Calvinistiese ervaring) in sy gedigte.

'n Groter mate van individualisme, ook aangewakker deur vrymoediger kennismaking met “resenter buitelandse modelle (onder meer die [Nederlandse] Tagtigers)” (Kannemeyer, 1978:221), kenmerk die “kentering/versnelling” wat hierdie “[d]igters van die tweede generasie” (Ohlhoff, 2016:40) in die Afrikaanse poësie teweeggebring het. Die feit dat Eugène N Marais, wie se “Winternag” (1905) vroeg in die ontwikkeling van die Tweede Taalbeweging op Afrikanernasionalistiese trant uitgelig is as toonbeeld van hoe Afrikaans as literêre (dus: hoëfunksie-)taal kan dien (Kannemeyer, 1978:104; Ohlhoff, 2016:41), se werk tematies nie tot Afrikanernasionalistiese digwerk van die eerste geslag digters uit hierdie periode behoort nie, blyk uit 'n minder bekende gedig van hom: “Die lied van Suid-Afrika”. Dit is oorspronklik in 1926 in *Die Huisgenoot* gepubliseer, en in bundelverband opgeneem in *Versamelde gedigte* uit 1933 (Marais, 2005:86).

In teenstelling met die gunstige, liefdevolle verhouding tussen *land*, *taal* en “nasi” wat uit die voorheen vermelde openingstrofes van Die Genootskap van Regte Afrikaners se “Die

Afrikaanse volkslied”, maar ook uit CJ Langenhoven se “Die stem van Suid-Afrika” uit 1918 spreek (Kannemeyer, 1978:230; Ohlhoff, 2016:43), word Suid-Afrika as ’n wrede en gevoellose vrou uitgebeeld. Sy staan geteken as synde “onverskillig [...] teenoor die leed” en “trou” van “haar kinders” (Kannemeyer, 1978:230). Trouens, soos uit die voorlaaste strofe van die gedig blyk, staan die land só vervreemd teenoor sy bewoners dat dit ook in ’n posisie verwyderd van hulle name en hulle taal beland het: “Ek adem nooit hulle name meer, / nooit kon ek hulle kinders noem; / in vreemde tale hoor ek weer / die dowwe fluistering van hulle roem.”

Dit alles staan in kennelike kontras met die dikwels intieme ervaring van die “rustigheid en vreugde van die [Suid-Afrikaanse] natuur” soos meermale voorheen besing deur Celliers en Leipoldt (Ohlhoff, 2016:43), en hou verband met Marais se lewensiening dat “lyding [...] die kern [is] van die menslike bestaan, eintlik die enigste werklikheid [...]”. Indien daar ’n mag of ’n God bestaan wat heers oor die skepping, is hy onvriendelik of afsydig” (Lindenberg, 1965:29).

Met sienings soos hierdie staan Marais “veel nader aan die Twintiger Toon van den Heever [...] met sy geloofsworsteling” as aan die eerste digtersgeslag van hierdie literêre periode wat saamval met die Tweede Afrikaanse Beweging (Ohlhoff, 2016:43). Want ook uit Van den Heever se werk spreek ’n meer individualistiese, selfs “’n groter filosofiese” (Kannemeyer, 1978:241), en ’n minder nasionalisties-kollektiewe belewenis van, byvoorbeeld, ’n stuk Suid-Afrikaanse *landskap* as kulturele identiteitsmerker. Iets hiervan blyk uit wat waarskynlik Van den Heever se bekendste gedig geword het, “In die Hoëveld”, uit die vermelde bundel *Eugène en ander gedigte* (1919/1931). Dit is al deur lesers aangewys as die 16de gewildste gedig in Afrikaans (Leserskring, 2013), en die slotstrofe lui soos volg:

Op die Hoëveld, waar dit wyd is, waar jy baie ver kan sien,
(Die ylblou bring ’n knop dan in jou keel)
Staan my huisie nog en wag vir my, wag al ’n jaar of tien,
Waar die bokkies op die leigrafstene speel.
Maar as die tering kwaai word en ek hoor die laaste fluit,
Dan sweef ek na die Hoëveld op die wind
En soek dan in die maanlig al die mooiste plekkies uit
Waar ek kleiosse gemaak het as ’n kind.

Soos Kannemeyer (1978:241) en ook Ohlhoff (2016:50) aantoon, is dit slegs oënskynlik ’n verwoording van ’n digterlik gelade “weemoedige verlange” na die vrye, ruim landelike omgewing waarvandaan die spreker in die gedig, nou ’n teringlydende mynwerker, uit materiële nood na die beklemmende stad moes kom. Trouens, op “subtile wyse word [...], deur die dubbele betekenis wat die ‘laaste fluit’ in die konteks van die siekte kry, gesuggereer dat die spreker nie meer lank het om te lewe nie” (Ohlhoff, 2016:50) – dat terugkeer na “waar dit wyd is, waar jy baie ver kan sien”, vir die sprekende ek nie moontlik is nie.

Dit gaan dus om maatskaplike problematiek, om ’n multisensoriese medium (die Hoëveldse platteland en die sintuiglike belewenisse wat dit bied) wat geënkodeer geraak het met “cultural meanings and values”, soos Mitchell (1994) aangaande die begrip *landskap* verduidelik. Die blikhoek op die Hoëveld verteenwoordig dié van verarmde boeremense wat moes verstedelik en in die proses, as arbeiders aldaar, hulle identiteitsvormende band met hulle omgewing(s) van herkoms verloor. In “teenstelling tot [byvoorbeeld] Totius se ‘exempel’-kuns in *Trekkeerswee*” (Kannemeyer, 1978:241), word die probleem egter op individuele vlak beleef, deur ’n “ek”, en nie (soseer) as ’n kollektiewe of ideologiese uitdaging nie.

4.2 'n Fase van “liberale” nasionalisme (“Dertig” tot 1955) – Europa én Afrika

4.2.1 Bereiking van kulturele konsolidasie onder wit Afrikaanssprekendes

Die drie dekades wat gevolg het op die verwerping van Afrikaans se status as amptelike taal kan gesien word as 'n tydperk van kulturele konsolidasie vir spesifiek wit Afrikaanssprekendes. Ohlhoff (2016:52) vermeld in hierdie verband die rol van verskillende kulturele organisasies, asook van die Afrikaner Broederbond, wat spesifiek Afrikanereenheid wou bevorder en Afrikaneroorheersing van die openbare lewe (polities, kultureel, selfs ekonomies) nagestreef het. Die skadukant van hierdie kulturele en politieke selfopheffing was dat die sporadiese rasdiskriminerende wette wat reeds bestaan het, sedert 1948 'n spesifieke vorm volgens die groepsgebiede- en tuislandebeleid van die destydse Nasionale Party-bewind aangeneem het.

Binne die literêre sfeer kon 'n soortgelyke konsolidasieproses as op die maatskaplik-politieke en kulturele terreine bespeur word. 'n Verskeidenheid Afrikaanse literatuurgeskiedenesse en poësie-, prosa- en dramabloemlesings is gepubliseer (vergelyk Kannemeyer, 1978:284-289; Van Coller & Odendaal, 2009:28), wat onder meer vir skool- en naskoolse onderwysdoeleindes benodig is. Terselfdertyd het die Afrikaanse literêre kritiek van krag tot krag gegaan, gekenmerk deur 'n ontwikkeling vanaf 'n fase van psigologiese oriëntasie (belangstelling in die persoonlikheid van die outeur) na 'n fase van sterk, byna uitsluitlike teks-oriëntasie (in ooreenstemming met internasionale kritiese tendense soos “New Criticism” en die Russiese Formalisme; vergelyk Wiehahn, 1965:159-160).

Gedurende die 1950's was Afrikaanse literêre kritici soos H van der Merwe Scholtz, in nou samewerking met professor WGs Hellinga van Amsterdam, verantwoordelik vir 'n unieke soort poësieteks-georiënteerde kritiek. Hul “Stilistiek op Linguistiese Grondslag” is al beskou as 'n hoogtepunt in die geskiedenis van die Suid-Afrikaanse literêre kritiek (Antonissen, 1979:123; Johl, 1986:37-38).

4.2.2 Aanvaarding van internasionale estetiese standaarde as skeppende riglyn – en 'n openheid vir wisselwerking met ander literatuursisteme

'n Selfs merkwaardiger datum vir die Afrikaanse literatuurgeskiedenis as die jaar waarin Afrikaans amptelike landstaalstatus gekry het, dit wil sê sover dit veral die Afrikaanse digkuns, maar ook die verhouding tussen die Afrikaanse en Nederlandse (en Vlaamse) literatuursisteme betref, was die jaar 1934. Die publikasie van WEG Louw se *Die ryke dwaas* was die onmiskenbare bevestiging, voorafgeskadu deur bundels soos die genoemde debuut van Toon van den Heever, dat 'n nuwe fase in die ontwikkelingsgang van die Afrikaanse letterkunde aangebreek het (Ohlhoff, 2016:53).

Die digtersgeslag van Dertig het hulle verskyning gemaak. Hulle wou nie hulle werk in die tradisionele nasionalistiese vorm gegiet sien nie, en was oortuig daarvan dat die beste wyse waarop die Afrikaanse literatuur gedien kon word, “die opheffing daarvan tot internasionale estetiese standaarde was – soortgelyk aan wat die Tagtigers in die 1880's aangaande die Nederlandse literêre sisteem probeer vermag het” (Van Coller & Odendaal, 2009:29). Trouens, die Afrikaanse Dertigers was baie aan Nederlandse literêre geslagte soos die Tagtigers en sogenaamde Generasie van 1910 verskuldig.

Op die spoor van die genoemde Nederlandse literatuurstrominge was die Dertigers se digwerk individualisties van inslag; terselfdertyd, egter, was 'n bepaalde “gerigtheid op die volksgroep en bewustheid van 'n diens aan die volksgroep” (Ohlhoff, 2016:55) steeds aanwesig.

Roos (2015:108) toon iets aan van dié versmelting van oënskynlik uiteenlopende strewes – na internasionale estetiese standaarde én na kultuuridentiteitsgetrouheid – deur te verwys na oproepe wat gedoen is “om nader aan ’n geïdealiseerde Dietse wêreld te beweeg. Dat die Afrikaner bestem was om ’n heroïese, aristokratiese elite in Afrika te vorm, is in talryke debatte en essays beweer”.

WEG Louw se ouer broer, NP van Wyk Louw, wat ’n jaar ná sy jonger broer as digter gedebuteer het (met die individualisme suggererende bundeltitel *Alleenspraak*), het die leidende figuur van die nuwe geslag geword. Hy was nie net die vaardigste en oortuigendste formuleerder van hierdie generasie se ideale nie, maar ook die mees geagte digter onder hulle (Van Coller & Odendaal, 2009:29). Tydens die aanvangsfase van sy literêre loopbaan het hy essays oor verskillende aspekte van kultuur geskryf. Hoewel hy krities gestaan het jeens verskeie aspekte van die Afrikaanse kultuur (byvoorbeeld die onbekwaamheid van die voorste literêre kritici en die gebrek aan hoë literêre standaarde), het hy hoofsaaklik met empatie en respek geskryf oor die ouer Afrikaanse skrywersfigure, veral digters. Sy skryfwerk was getint met wat hy, by wyse van een van sy opstelbundels (Louw, 1958), as “liberale nasionalisme” gemunt het. Van Coller en Odendaal (2009:29) vervolg: “Nadat hy sy bona fides op hierdie wyse gevestig het, het hy meer sentrale aspekte van die literêre sisteem aangeval: Hy het die afsonderlike Afrika-identiteit van Afrikaans beklemtoon, maar tog ook die Europese tradisie as oorsprong van Afrikaans benadruk, dus gestel dat Afrikaans sowel die ‘groot, helder Weste’ as ‘magiese Afrika’ in hom bevat (Louw, 1961:155).”

4.2.3 ’n Kritiese standpuntinname jeens Engelse kulturele beïnvloeding

Soos Van Coller en Odendaal (2009:30) verder uitwys, het Van Wyk Louw steeds krities bly staan teenoor Engelse invloede op Afrikaanse skryfwerk en was hy dus,

sonder om dit prontuit te stel, gekant teen ’n nouer verbintenis tussen die Afrikaanse en Suid-Afrikaanse Engelse literature. Die nasionalistiese gevoelens jeens die Britte het dus steeds, selfs in die literêre sisteem, sy uitwerking gehad.

In WEG Louw se bundel *Naggiesprek en ander gedigte*, hoewel dit eers dekades ná die hoogbloei van die Dertigertydperk verskyn het, naamlik in 1972, bevat die titelgedig, aangebied as ’n verbeelde gesprek tussen hom en sy toe reeds oorlede ouer broer en kennelik bio- en outobiografies van aard, dele wat getuig van sulke destydse sentimente (Ohlhoff, 2016:52-53). Daarin onthou die jonger Louw byvoorbeeld dat hulle moeder Engelssprekend was, en dat hulle as haar seuns ’n belangrike deel van hulle opvoeding in Engels ontvang het. Dan slaan nie net sy taalnasionalisme deur nie, maar ons hoor ook hoe ’n diep, spirituele verbondenheid met *landskap*, waarvan die beskrywing herinner aan die Roggeveldse omgewing waarin die Louw-broers grootgeword het, op die voorgrond tree as simbool van ’n Afrikaanse (meer spesifiek: Afrikaner-)kultuuridentiteit (Louw, 1972:9).

Op die trein soheentoe [eenkeer na hul ouerhuis toe] in die kompartement
dié aand, het ’n ware Engelsman my gevra
hoe lank gelede my ouers hierheen verhuis het.
Ek was gevele, want die Rooitaal kon ek gooi
met die beste, mees onberispelike aksent.
Tog, agterna, het ek my lam geskrik:
‘Is dít wat ander van my dink?’ En daardie hele maand –
dit was verkiesingstyd, dié mense Nasionaal –

het ek besef: tot hiernatoe, nie verder!
 Engelse briewe van die huis het ek nie beantwoord;
 en, tuis, vir Engels 'n dowe oor gedraai,
 al hê ek Engels lief[.]

[...]

Ons nasie was sterk en taai: olienhoutbome
 wat vastrap in 'n skraal wêreld van koppies en kranse,
 maar hul wortels diep deur die klip vir water
 laat binnedring. Vir óns kon hul [die Engelse] nie breek!

Oor hulle beide se loopbane as digters en literatuurdosente skryf WEG Louw (1972:6), vroeër in "Naggiesprek", soos volg:

En toe het ons avontuur begin
 met woorde wat 'n lewe lank sou duur.
 Want woorde is die weë na die hart,
 waarmee mens tastend – soos 'n blinde op goed geluk –
 na ander mense soek, saam uitgespoel
 in een gesamentlike nood; maar meer:
 ook na die waarheid en die hart van dinge.

Anders as by die digters van veral die eerste geslag in die tydperk van die Tweede Beweging, was die Afrikaanse literatuursisteem van die onderhawige tydperk kennelik nie insul  r van aard nie. Die oopheid vir ander literature naas die Engelse, insluitende die Franse en Spaanse (Uys Krige), die Duitse en Russiese (NP van Wyk Louw), maar veral die Nederlandse en Vlaamse, het gesprek van groeiende vertroue ten opsigte van die eie kultuuridentiteit onder Afrikaners (Van Coller & Odendaal, 2009:30) – maar ook ten opsigte van die seggingskrag van die Afrikaanse taal as kulturele instrument.

4.2.4 NP van Wyk Louw se "Die beiteljie" – oor die onvermoede (kulturele) krag van geslypte (Afrikaanse) digkuns

Die Dertigers het digwerk van w  reldgehalte gelewer – sodat 'n mededigter uit 'n latere geslag, Adam Small, die mening kon huldig (vergelyk La Vita, 2016; ook Willemse, 2019) dat iemand soos Van Wyk Louw, indien hy in 'n internasionaal bekender taal sou geskryf het, 'n Nobelpryswenner kon gewees het.

Van die voorheen skaars vermoede kragtige uitwerking van verfynde taal- en literêre vakmanskap, dit waarna die Dertigers met Afrikaans as instrument gestreef het, getuig Van Wyk Louw se "Die beiteljie" – wat in sy bundel *Nuwe verse* die lig gesien het (Louw, 1954:31-32) – op simboliserende wyse. Hoewel ook ander interpretasies van die simboliek in die gedig moontlik is (byvoorbeeld Ohlhoff, 2016:92), bevat dit kennelik

'n suggestie van die skoonheid en mag van die (digterlike) woord, onder andere deur die herhaalde gebruik van 'klink' en deur die beskrywende woord 'blink'. [...] Die besondere aandag wat die spreker aan iets so skynbaar onbenulligs soos 'n beitel gee, werk ook in die simboliseringsproses mee, net soos die feit dat die beitel algaande eienskappe kry [= impakte teweegbring] wat dit normaalweg nie het nie. (Ohlhoff, 2016:56)

Van laasgenoemde spreek die vier slotstrofes van die gedig:

[T]oe, onder my tien vingers bars
 die grys rots middeldeer
 en langs my voete voel ek
 die sagte aarde skeur,

 die donker naat loop deur my land
 en kloof hom wortel toe –
 só moet 'n beitel slaan
 wat beitel is, of hoé?

Dan, met twee goue afgronde
 val die planeet aan twee
 en oor die kranse, kokend,
 verdwyn die vlak groen see

 en op die dag sien ek die nag
 daar anderkant gaan oop
 met 'n bars wat van my beitel af
 dwarsdeur die sterre loop.

Nie net druk die taal, as geslypte digterlike instrument, persoonlike ervarings en vraagstukke onthullend uit nie; ook die (nasionale) werklikhede en vraagstukke van “my land” kan “wortel toe” gekloof word. Selfs universele openbarings word moontlik.

4.2.5 1940–1955: sterker beeldende verskuns met verruimde woordeskatbenutting

Hoewel “'n bepaalde kunsmatigheid [...] enige literêre periodisering” kenmerk (Ohlhoff, 2016:123), en geen “skerp skeidslyn” te trek is tussen die werk van die Dertigers en van “Veertigers” soos DJ Opperman, SJ Pretorius en Ernst van Heerden nie (Grové, 1965a:5), vertoon die digwerk deur laasgenoemde geslag motiewe en kenmerke wat wel verskil van dié van die Dertigers. Soos Ohlhoff (2016:123) bondig uitwys: “[Hulle] periodekode word tematies gekenmerk deur die [Tweede Wêreld]-oorlog, die stad met die ekonomiese vraagstukke wat verblyf daar meegebring het, 'n ander soort vers, 'n ruimer taalgebruik en 'n andersoortige beeldgebruik.”

Grové (1965b:6-7) vat die versbou-, taalgebruik- en beeldspraakkenmerke van die digwerk deur dié tweede geslag uit die onderhawige literêr-historiese periode soos volg saam:

Die Veertiger gaan 'n harde, kantige, anti-idilliese, anti-liriese, weerbare vers ontwikkel [...] 'n strakker, objektiewe vers, 'n gedig wat veel meer op beelding as op klank staatmaak. [...] Die mooi woord [van Dertig] maak plek vir die sinvolle woord: in prinsipe word die hele taal vir die poësie bruikbaar gemaak.

Soos wat sy vriend en kollega aan die Universiteit van Kaapstad, Van Wyk Louw, die leidende woord gevoer het oor die Dertigers se strewes en poëtikale beskouings, het Opperman die sienings van sy geslag gesaghebbend vertolk (vergelyk veral, Opperman, 1959:142-155, 1974:67-76). En nes Van Wyk Louw was hy baie verskuldig aan die kontemporêre Nederlandse poësie (van byvoorbeeld Nijhoff en Achterberg) en het hy selfs by sekere dimensies van hul poëtikas aanklank gevind (Van Coller & Odendaal, 2009:30-31). Opperman (1974:74) wys uit dat hy, soos die twee genoemde Nederlandse digters, “nie ten gunste van eksegeese binne

die kunswerk is tensy dit struktureel, d.w.s. esteties en formeel, verantwoord is nie”; soos by hulle “is beelding hoofsaak” vir hom as Afrikaanse digter.

Soos Van Wyk Louw s’n, was die werk van Opperman wel deurspek met nasionalistiese neigings en motiewe (Van Coller & Odendaal, 2009:31). Hy het egter terselfdertyd daarop aangedring dat die kunstenaar sodanige neigings of verbondenhede moet kan oorstyg, dat hy/sy die “volle” werklikheid moet verken en “ewe partydig vir almal, of eerder geheel en al onpartydig, in ’n groot mate dus amoreel deur sy onpartydigheid” moet wees (Opperman, 1959:149). Sodanige kwalifisering van sy (kulturele) identiteitsverbondenheid het meegebring dat hy ’n vroeë ontmaskeraar kon wees van die rassistiese verderflikhede van die Afrikaner-nasionalisme, van die onregte wat so ’n essensialistiese kultuuridentiteitstrewe in die hand werk. Dit egter op “nie-eksegetiese”, beeldende wyse. Opperman het derhalwe dikwels verre historiese verhale en figure, waaronder uit die Middeleeuse Nederlandse en Vlaamse literatuur (Van Coller & Odendaal, 2009:30), benut om sulke kommentaar op die kulturele en sosio-politieke omstandighede in die destydse Suid-Afrika te lewer.

In die volgende, wydbekende gedig (Opperman, 1956:26) word die rasgebaseerde onderskeidinge in terme van die apartheidsbeleid, vanaf woongebied- tot religieus-morele aansprake, op treffende wyse teen ’n meer universele agtergrond bevraagteken en as onhoudbaar geïmpliseer (Ohlhoff, 2016:134).

Kersliedjie

Drie outas het in die haai Karoo
die ster gesien en die engel geglo,

hul kieres en drie bondels gevat
en aangestryk met ’n jakkalspad

al agter die ding wat skuiwend skyn
op ’n plakkie, ’n klip, ’n syferfontein,

oor die sink en die sak van Distrik Ses
waar ’n kersie brand in ’n stukkende fles,

en daar tussen esels en makriel
die krip gesien en neergekniel.

Die skaapvet, eiers en biltong
nederig gelê voor God se klong

en die Here gedank in gesang en gebed
vir ’n kindjie wat ook dié volk sou red ...

Oor die hele affêre het uit ’n hoek
’n broeis bantam agterdogtig gekloek.

Opvallend is die strategiese inbedding van Suid-Afrikaanse gegewens – poëtiese *landskap*- (“haai Karoo”) en nugtere *plek*-verwysing (“Distrik Ses”) en al, en verwoord in die hoofsaaklik eenvoudige Afrikaans van inheemse veewagters – op ’n vervlegting van twee Bybelse verhaal-raamwerke rondom die Kersgebeure: dié van die skaapwagters en die drie wyse manne uit die Ooste, wat algar die pasgebore Verlosser besoek waar hy in ’n stalkrip lê. Sodanige deureenskuiwing van verwysings dien nie slegs ter relativering, en derhalwe ontluistering, van die “outas” se (ook polities-) naïewe goedgelowigheid nie. Dit is ook, en ten diepste, oor die

vermelde destydse religieus-morele regverdigings vir die apartheidstelsel dat die “broeis bantam agterdogtig gekloek” het.

4.2.6 *Elisabeth Eybers – tussen twee tale en leëwêreld*

Elisabeth Eybers, een van die Dertigers, was die eerste vroulike digter van faam en met kanonieke status in die Afrikaanse sisteem. Sy is telkemale met belangrike literêre pryse vereer, maar veral vir bundels wat ná haar verhuising na Amsterdam in 1961 die lig gesien het. In ’n huldigingsartikel oor haar by haar tagtigste geboortedagherdenking, kon Kannemeyer (1996:28) byvoorbeeld stel dat sy “deur gesaghebbendes as die grootste lewende vroulike digter in Afrikaans beskou word”.

Opvallend is dat sy op ’n relatief vroeë stadium in haar digterskap ook ongewone erkenning, vir Afrikaanse literêre werk, in die Nederlandse letterkundewêreld gekry het. Ena Jansen (1996:52) beweer byvoorbeeld dat waarskynlik slegs die eerste twee van Eybers se bundels nêr in Suid-Afrika verskyn het en nie ook, hoewel in kleiner opslae, in Nederland nie. Reeds vanaf so vroeg as 1948 is haar bundels voorts in Nederlandse tydskrifte geresenseer (Jansen, 1996:44). Die ontvangs aldaar van haar digwerk was veel beter as dié van Van Wyk Louw en Opperman (kyk Jansen, 1996:49 en 61-72).

In aansluiting by onder meer Dubois (1975:41-52) verklaar Jansen (1996:62) die beter resepsie van Eybers se werk in Nederland aan die hand van bepaalde kenmerkverskille tussen Eybers en haar twee landgenote se digkuns. Nederlandse lesers ondervind geen besondere probleme met Eybers se Afrikaanse taalgebruik nie. Eybers benut bowendien algaande sedert haar verhuising na Amsterdam al hoe meer iets wat al deur kommentators as ’n “tussentaal” tussen Afrikaans en Nederlands bestempel is (vergelyk Jansen, 1996:55).

Voorts word die toeganklikheid van die temas in Eybers se bundels deur Nederlandse kritici benadruk. Dit gaan meestal om intieme (vroulike) ervarings van verskynsels wat universeel en derhalwe ook bekend aan Nederlandse lesers is: geboorte en dood, geslagtelike liefde, moederskap en dergelike. Daarenteen verwoord resensente en kritici meermale hulle ervaring van verwyderdheid, van ’n groter “moeilikeheidsgraad” (Jansen, 1996:68), by die lees van Opperman en Van Wyk Louw se werk, veral vanweë die besondere, “nadruklik-konkrete” (Jansen, 1996:72) bemoeiing met die vraagstukke en die landskappe van Suid-Afrika daarin. Boonop het die Nederlanders in daardie jare buitengewoon krities gestaan teenoor die “rasse-oormoed” van die Afrikaner-politiek (Jansen, 1996:72), waarvan hulle gemeen het daar spore in Opperman en Van Wyk Louw se poësie te vinde is.

In die afgelope ses dekades is derhalwe meermale stellings gemaak met die implikasie dat Eybers en haar werk as ten volle behorende tot beide die Afrikaanse én Nederlandse literatuursisteme beskou moet word. Ook sou haar status as uitgewekene na Nederland, en die “uitwijktaal” wat sy volgens die beoordelaars vir die PC Hooft-prys gebruik (uitlating by die toekenning van dié prys aan haar in 1991), gesien kon word in die lig van die prominensie wat sogenaamde migranteliteratuur die afgelope dekades in Nederland geniet (Jansen, 1991:85).

Maar het Eybers self haar as behorende tot die Nederlandse literêre sisteem, asook (volledig) tot die Nederlandse samelewing gesien? Uiteraard minstens nie aanvanklik nie. Uit een van haar vroeër bundels uit die tydperk dat sy in Amsterdam woonagtig was, met die sprekende titel *Onderdak* (1968), staan die “verbinding tussen taal en verhoudings” sterk op die voorgrond as tema (Ohlhoff, 2016:104-105). Om betrokke te kan raak by mense, om dus kultureel met hulle te kan identifiseer, word byvoorbeeld bemoeilik wanneer daar taalverskille tussen jou en hulle bestaan.

Eybers verwoord iets hiervan in haar gedig “Tongval” uit daardie bundel (Eybers, 1995:35):

Jou binnelandse vriende is vriendelik
teenoor die lig bevreemde vreemdeling
uit ’n onordeliker kontinent.
Om saam te klink ten spyte van aksent
wil ek die vasgelegde wette leer
maar merk, as een haar meesterlik ontferm
oor my wat onvolledig konformeer
en hulp aanraai van ’n logopedis,
hoe eiesinnig strotteweefsel is
wat die essensiële taal beskerm.

Maar dis veral die *landskap*-faktor, die herinneringe aan die weidsheid en hardheid van byvoorbeeld die Wes-Transvaalse platteland waarbinne sy grootgeword het, wat lank ’n hindernis gebly het vir haar om kultureel met die geordende, knusse Nederlandse leefwêreld te identifiseer. Hieroor het sy al, ná ’n vroeë besoek aan Nederland, in 1950 gedig in haar bundel *Tussensang* (Eybers, 1995:11). Hier volg enkele grepe uit die gedig “Tuiskoms in Junie” uit daardie bundel:

[...]
As ek my oë teen die skittering sluit
onthou ek skielik Holland – groengeruit
die nette akkers, en egalig grou
die lae lug, pophuisies rooi en blou,
’n skuif deur die weiland, langs die sluis
kandel die wydsbeen meul se skewe kruis,
[...] – alles kon
ek opnoem uit my kinderrympiesboek:
[...].

Hoe wyd en leeg die vyftig-myl vallei
wat na die pers Magaliesberge vloei!
Desemberson en Junieryp het als
geskroei wat in Oktober groen en mals
gebot het langs die spruit en in die kloof ...
O later land van opstand en geloof
wat altyd verder oopvou vir die trek,
jou ruimte kan nog steeds die onrus wek
wat mense na ’n altyd barrer streek
oor steen en stof voortlok [...].

Die “onrus” wat die waarneming van die verskroeiende Magaliesbergse landskap in die spreker wek, is kwalik as eenduidig gunstig te interpreteer. Dit verteenwoordig uiteenlopende geestesgesteldhede met betrekking tot die “later land” wat Suid-Afrika onder die apartheidbedeling geword het: “opstand” daarteen sowel as “geloof” daarin (dat ’n verdere, bevrydende “trek” mag volg); vervreemding daarvan, maar ook voortgesette kulturele identifikasie daarmee.

4.2.7 'n Groeiende gevoeligheid vir spreektaaligheid in die poësie as uiting van 'n versterkende liberaal-nasionalistiese ingesteldheid

Soos, onder andere, Kannemeyer (2005:269) uitwys, was 'n gerigtheid op die ruimer Afrika-werklikheid en ongerustheid oor die politieke werklikhede van apartheid-Suid-Afrika diskursiewe konstruksies wat reeds in hierdie “derde beweging”-tydperk (Kannemeyer, 2005:120) van die Afrikaanse literatuurgeskiedenis sterker op die voorgrond getree het.

Één uiting hiervan was 'n stilistiese verskuiwing na die spreektaalige en volksaardige toe. Robinson (1971:186) het aangedui dat sodanige verskuiwing inderwaarheid 'n soort voortsetting verteenwoordig van die “onopgesmukte spreektaal” of “primitiewe segswyse[s]” wat al in sekere vroeë werke van C Louis Leipoldt en Eugène N Marais neerslag gevind het, dit wil sê in 'n era vóórdit die beskrywing van sogenaamde Standaardafrikaans 'n eerste keer voltrek is.

In kleiner onderdele van die werk van SJ Pretorius, 'n generasiegenoot van Opperman, was byvoorbeeld elemente van die “[p]lat spreektaal” (Britz, 1999:474) van sy grootwordwêreld in Griekwaland-Wes teenwoordig – soos al spreek uit sy debuutbundel, *Vonke* (Pretorius, 1943). Op hierdie wyse is begin om ook die stemme van nie-wit Afrikaanssprekendes te laat hoor – 'n ontwikkeling wat in die literêre periodes hierna steeds opvallender sou word.

In 1954 verskyn Van Wyk Louw se vierde digbundel, op veelseggende wyse *Nuwe verse* getiteld (De Wet, 2024), waaruit die voorheen vermeldde “Die beitelkje” aangehaal is. Soos Kannemeyer (1978:413) dit stel, het dié bundel “die tweede fase in Van Wyk Louw se poësie af[gesluit] en [...] die derde fase in[gelei]”. Belangrike dele van die bundel is geskryf tydens Louw se verblyf as hoogleraar in Amsterdam (1950–1957), waar hy, naas die ervaring van die “stimulus van 'n nuwe land” (Steyn, 1998:565), ook die opwinding én onstuimige gevolge beleef van 'n (buite-egtelike) liefdesverhouding met die digteres Sheila Cussons (Steyn, 1998:574-608).

As uitvloeisel van dié verblyf in die vreemde vind veral herinnerings aan die Roggeveldse platteland waarbinne hy grootgeword het, neerslag in heelparty van die *Nuwe verse*-gedigte. Ter vaslegging van dusdanige herinnerings benut hy die (veelrassige) omgangstaal van dié streek, oftewel “Rôevelds” (Van Rensburg, 2015:98), as poëtiese konstruk (De Wet, 2024).

Die ongenommerde gedigreeks “Klipwerk” daarin is waarskynlik die bekendste in laasgenoemde verband (kyk, onder meer, Van Rensburg, 2015 en De Wet, 2024). Dit bied, soos Ohlhoff (2016:93) dit stel, “'n ryk geskakeerde beeld [...] van 'n volkse bestaan, 'n wêreld van erns en spel, van uitbundige lewe en die bedreiging van die dood, van erotiek en liefdesbedrog, van realiteit en bygeloof”. In die oproep hiervan, gaan Ohlhoff (2016:94) voort, speel ook die benutte “volkse” taalvariëteit met sy “soms ‘kras’ segswyses, die versluiserde uitdrukking, die irrasionele gedagtespronge en sprekerwisselings” 'n onmisbare rol (Ohlhoff, 2016:93-94).

Één gedigaanhaling uit die “Klipwerk”-reeks ter illustrasie:

Klippie-nat-spu, vang die haas!
sy ore skyn al deur
gisternag se as-plek
lê baie baie ver

hou my pote, hardepad,
by Perdeplaas verby
vir hierdie klong moet die meisies nie

wéér in die Rôveld kry[.]
(Louw, 1954:48)

Plek én (streeks-)taal vat as 't ware hande as merkers van die kulturele herkomsidentiteit, ook vir die seksueel losbandige wat die hasepad moet kies uit daardie wêreld.

4.3 'n Tydperk in die skadu van apartheid en die wêreldwye veroordeling daarvan: 1956–1990

Rondom 1955 het daar 'n aantal werke op die boekrakke verskyn wat klaarblyklik 'n nuwe era in die Afrikaanse literatuur aangekondig het: die eerste romans en kortverhale deur Etienne Leroux en Jan Rabie, Peter Blum se eerste poësiebundel en die eerste drama deur Bartho Smit (kyk Kannemeyer, 1988:246-249).

'n Tydperk van openheid vir 'n selfs nóg groter internasionale literêre konteks as die Laaglandse, wat 'n uitstaande verwysingswêreld in werke uit die voorafgaande Afrikaanse literatuurperiodes was, het aangebreek. In veral die 1960's is dus met sowel tematiese as strukturele en genre tegniese aspekte van internasionale aktualiteit geëksperimenteer; dit terwyl, vanaf veral die 1970's, 'n groter betrokkenheid by Afrika en die Suid-Afrikaanse sosio-politieke omstandighede geopenbaar is.

Die vernuwing was nie beperk tot die literêre sfeer nie. Die hele polities-maatskaplike bedeling in Suid-Afrika, waar dit in die skaduwee gestaan het van binnelandse verset teen en wêreldwye veroordeling van die apartheidsbeleid van die Nasionale Party, is daardeur geraak. Die grondslae en taboes van Afrikanernasionalisme is toenemend bevraagteken, sodat die literêre, morele, religieuse en politieke konvensies van die Afrikaner uiteindelik verander het.

Die ekonomiese bloeiperiode wat Suid-Afrika onder die Nasionale Party sedert die 1950's beleef het (Giliomee, 2012a:434), het die Afrikaner-establishment wel met "'n soort euforie" (Kannemeyer, 2005:262) van mag en welvaart gelaat. 'n Sterk eenheidsgevoel het die meerderheid Afrikaners rondom faktore soos taal, kultuur, godsdiens en wêreldbeskouing gebind, terwyl ook, ná republiekwording in 1961, doelbewus gestreef is om nasionale eenheid met wit Engelstalige Suid-Afrikaners te bevorder. Die groeiende welvaart het egter ook toenemende verstedeliking en gepaardgaande stygende deelname aan naskoolse onderwys deur Afrikaners in die hand gewerk. Kannemeyer (2005:266) spel sekere konsekwensies hiervan uit:

[D]ie verstedelikte Afrikaners [begin] hulle ontuis voel binne die grense wat die volksleiers polities, religieus en kultureel vir hulle afgebaken het. Veel meer as vroeër ontwikkel hulle 'n kritiese ingesteldheid wat, met die emansipasie van Afrika en die ontwikkeling van die Europese welsynstate met hulle vrysinnige samelewings, hulle op 'n nuwe wyse laat kyk na die Afrikaners se waardestelsel en nasionalistiese oortuigings.

Vanaf die middel-1960's raak al hoe meer Afrikaanse skrywers en intellektuele van die "volksbeweging" (Giliomee, 2004:498) vervreem. Die toenemende isolering vanuit 'n belangrike, oud-koloniale literêre verwysingsstelsel soos die Nederlandstalige via die instelling van kulturele boikotte, het gehelp om hierdie vervreemdingsgevoel aan te wakker.

Die skrywers en intellektuele gaan soek in daardie tyd dikwels nuwe idees en begeestering in veral die breër Europa met sy vrysinnighede. Dit word as 't ware die "ideologie" van "Sestig" (soos die eerste fase van vernuwing in hierdie tydperk bekend geword het) om "baie van die taboes en vooroordele" van die Afrikaner-beheerde samelewing af te breek en konvensionele opvattinge oor letterkunde, moraliteit, godsdiens en Suid-Afrikaanse politiek te wysig (Kannemeyer, 2005:268).

Binnelands is daar, naas die parlementêre opposisie se kritiek, toenemende besware deur geestelikes en regsgeleerdes. Uit bruin en swart geledere word die apartheidswette en die ontwrigtende ingrepe wat dit op hul daaglikse lewens maak, begroet met “eise om groter politieke regte, protesoptogte, oproer, dade van sabotasie”, ensovoorts (Kannemeyer, 2005:264). Hierdie soort versetoptredes is enersyds deur die regering begroet met dikwels gewelddadige maatreëls. Andersyds is die regering genoopt tot beleidshersienings deur die vrae wat deur sulke gebeure opgewerp is oor (die kwaliteit van) die voortbestaan van die Afrikaner én van die Afrikaanse taal wat, omdat dit as “a basic constituent of Afrikaner nationalism” (Webb & Kriel, 2000:19) so vervleg geraak het met die apartheidsideologie, “’n sterk afstotende mag” jeens mense van ander tale en kulture begin uitoefen het (DJ Opperman in ’n 1960-artikel in *Die Burger*, aangehaal deur Giliomee, 2004:469). Daar is byvoorbeeld gepoog om groter geleenthede tot sosiopolitieke selfverwesenliking aan swart mense te gee in terme van die (onsuksesvolle) tuislandbeleid, asook om geleidelik weg te beweeg van bepaalde vorme van kleurdiskriminasie.

In 1976 het die “Soweto-opstande” opgevlam. Soos welbekend is, was die vonk in die kruitvat die besluit van die destydse departement van Bantoe-administrasie en -ontwikkeling om Afrikaans naas Engels as medium van onderrig in gevorderde swart en Asiër-skole in te voer (Steyn, 2014:390-391). Daaragter het egter groeiende ontevredenheid met die minderwaardig geagte Bantoe-onderwysstelsel, stygende behuisingstekorte en die onsimpatieke behandeling deur Bantoe-administrasierade geskuil (Grobler, 2012:383). Die gevolg vir Afrikaans was egter dat dit in die oë van die slagoffers van die apartheidstelsel geassosieer geraak het met vernedering, verontregting en gewelddadigheid – iets wat tot vandag toe in ons land ervaar word in óf onverskilligheid óf ’n bepaalde vyandigheid jeens die taal (Van Vuuren, 1999:247; Kannemeyer, 2005:553-555).

As verbode organisasie het die ANC nuwe lewenskrag geput uit die Soweto-gebeure en wat daarop gevolg het en hul voorberei op ontwrigting- en terreurdade wat in die 1980’s gepleeg is (Grobler, 2012:384; Giliomee, 2012b:392). Internasionale politieke kritiek op die apartheidbestel, en Suid-Afrika se gevolglike politieke isolering, asook ekonomiese disinvestering, kulturele en sportboikotte, het daarby sodanig toegeneem dat dit teen die einde van die tagtigerjare duidelik was dat die situasie in Suid-Afrika nie volhoubaar was nie. Selfs binne die Nasionale Party was daar invloedryke hervormingsgesindes “wat hulle al hoe meer met universele waardes soos vryheid en gelykheid ongeag kleur geïdentifiseer het” (Giliomee, 2012b:397). Soos Johl (1986:vi) dit stel: Daar het ’n “krisis in Afrikaner-geledere [ontstaan] oor kwessies soos identiteit”.

Teen die einde van die 1980’s was daar inisiatiewe deur Afrikaner-intellektuele tot gesprekvoering met ANC-leiers (Giliomee, 2012a:413-414). Kort daarna breek die einde van die wêreldwye invloed van die kommunisme aan toe die Berlynse Muur val (November 1989); die “rooi gevaar” as verskoning vir die beleid van afsonderlike ontwikkeling verdwyn. In Februarie 1990 word die ontbanning van die ANC en ander vryheidsbewegings afgekondig, asook die vrylating van politieke gevangenes. ’n Onderhandelingsproses word aan die gang gesit wat sou uitloop op die totstandkoming van die volle demokratiese Republiek van Suid-Afrika in 1994, met die ANC-leier Nelson Mandela as staatshoof.

4.3.1 ’n Sisteemverandering in twee fases vir die Afrikaanse letterkunde

Soos Kannemeyer (1988:246) verduidelik, het vernuwing in die Afrikaanse literatuur tussen 1955 en 1989 in twee fases geskied.

Gedurende die laat-1950's en 1960's was daar by die “Sestigers” ’n swaai in die rigting van ’n breër internasionalisme. Die Afrikaanse literêre sisteem is oopgemaak vir temas en standpunte uit byvoorbeeld die Franse en Duitse eksistensialisme en die absurde teater. Die Nederlandse literêre sisteem was maar een van ’n verskeidenheid waarby hierdie Sestigers aansluiting gesoek het.

Daar was dus ’n strewe na tematiese verruiming, wég van “die tradisionele Afrikaanse motiewe” (Kannemeyer, 2005:275), tesame met eksperimentering met nuwe tegnieke en vorme. Van Vuuren (1999:249) sluit deels hierby aan as sy skryf dat die Afrikaanse digkuns in hierdie tydperk die volle neerslag van die internasionale modernisme beleef.

Anders as vir die Afrikaanse prosa (en deels die drama) was Sestig nie vir die Afrikaanse digkuns dié mylpaal in die bereiking van ’n internasionale peil in gehalte en professionaliteit nie. Daardie “hoë vlug” (Kannemeyer, 1978:279) is vir die Afrikaanse poësie al met die vernuwing van Dertig bereik. Voortaan sou dit die voorrangposisie wat dit in die Afrikaanse literêre sisteem geniet het, algaande aan veral die prosa afstaan; dit ten spyte van die feit dat “daar op die gebied van die digkuns werke gepubliseer [is] wat die beste op prosagebied ten minste ewenaar en selfs oortref” het (Kannemeyer, 1978:279).

Die groeiende Afrikafokus in veral die 1970's en 1980's is gou geskakel met die genoemde verhewigde weerstand teen die apartheidsisteem en sy maatskaplik-politieke beperkings, byvoorbeeld in die Afrikaanse “betrokke” en “grens”-literatuurbewegings van hierdie dekades (vergelyk onder andere Van Coller, 2002:131-162). Hoewel hy vroeëre verkenning van die sosiopolitieke aktualiteite van Suid-Afrika in die Afrikaanse letterkunde erken, meen Kannemeyer (2005:269) dat hierdie tweede ontwikkeling in die Afrikaanse letterkunde van ná 1955 “’n hernieude belangstelling verteenwoordig vir die politieke en sosiale in die wydste sin en ’n verkenning van die vasteland van Afrika” – nie slegs as tematiese gegewens nie, maar ook as bronne van stilistiese verruiming. Die siening van John (s.d.:1, soos aangehaal deur Odendaal, 2016:252) dat die Afrikaanse digkuns van ná 1970 gekenmerk word deur ’n spanning tussen ’n estetiese preokkupasie en ’n gerigtheid op die eietydse werklikheid, lyk of dit ook deels by dié van Kannemeyer aansluit. Van Vuuren (1999:249) het egter gelyk as sy die sosiopolitieke betrokkenheid, wat die Afrikaanse poësie betref, sien as iets wat ongeveer gelyktydig met die modernistiese internasionaliseringstendens gemanifesteer het, reeds by die Sestigers en hulle onmiddellike voorgangers.

Van laasgenoemde sou die openingsgedig (opgedra aan DJ Opperman en met “Nuus uit die binneland” as titel) van Peter Blum se debuutbundel uit 1955, *Steenbok tot poolsee*, as voorbeeld kon dien. In die eerste twee strofes, met hulle “breë versmaat” (Odendaal, 2015a:375), word die ervarings van behaaglike intimiteit, skoonheid en beskaaftheid van die Bolandse landskap opgeroep, dit wil sê waar dit herinner aan verre, ou koloniale sentra soos “die graafskap Surrey” in Groot Brittanje en Delft in die Nederlande. Dan volg, by wyse van “beeldspraak en woordkeuses [...] asook deur [...] rukkerige versbeweging” (Odendaal, 2015a:375), die uitbeelding van die Afrika-werklikheid in die slotstrofe:

Maar as die bergwind so rukkerig waai
 en tussen ons rondkrap soos ’n stok
 in ’n miershoop – in die palms blaai
 nes ’n barbaar in ’n keurige boek –
 dan is ons rillend buite alle mure
 wat ons opstapel in redelike ure
 met doel en plan –
 ruik ons droogte en brand, en gerug

van sprinkaan, aardbewing en oproer
 op daardie skroeiende binnelandse lug
 – dan, dan
 weet ons op watter vasteland ons boer.

Met dié gedig, en sy welbekende slotreël, kan die groeiende bemoeiing in die onderhawige Afrikaanse literatuurtydpek aangedui word met wat Viljoen (2010:179-180) die “nasionale avontuur” noem. Blum kontrasteer in dié gedig die ervaring van die “onwerklikheid” en die “vernislaag” van die (Noord-)Europese leefwyse wat deur wit mense in Suid-Afrika gehandhaaf wil word – ’n abstrakte “behoefte of konsep” dus, soos voorheen vermeld aangaande die begrip *ruimte* (Smith, 2012:896) – met die “[d]emaskering en ontromantisering” daarvan deur die aanvoeling van die “ongenaakbare” Afrika-werklikheid (Odendaal, 2015a:372), van die *plek* of *land* waarin hulle hul bevind.

Viljoen (2010:179) onderskei drie reaksies (“sub-avonture”) met betrekking tot die nasionale ideaal in die Afrikaanse letterkunde: identifikasie (insluitende satirisering daarvan) of kontra-identifikasie (protes, weerstand, stryd) daarmee, en disidentifikasie (transformasie) daarvan. Wat die Afrikaanse digkuns tussen 1960 en 1976 betref, en des te meer aangaande poësie in dié taal uit die tydperk tot die vroeë 1990’s wat hierop sou volg, blyk dat veral satirisering van en weerstand teen die nasionalistiese ideaal en sosiopolitieke praktyke van die apartheidsstaat die botoon begin voer het. Op die spoor van omskrywings soos deur Brink (1992:39-40) benut, kan hier ook ruimte gemaak word vir bestempelings soos “aktualiteitsliteratuur” (die “herskep van ’n herkenbare stuk aktualiteit”) en “betrokke literatuur” (waaruit duidelik blyk dat die skrywer staan as “antagonis van die behoudende, verstarrende magte in die samelewing”, met ’n duideliker visie om dit “verander” te kry).

Bowendien het die internasionale isolasie van die Afrikanernasionalistiese regime, wat ook kulturele isolasie ingehou het, sig in die 1970’s en -80’s steeds sterker voelbaar gemaak in die Afrikaanse literêre sisteem. Die wyse waarop verkeer tussen die Afrikaanse en Nederlandstalige sisteme ongeveer tot stilstand gekom het (soos beskryf in Van Coller & Odendaal, 2009:32-35), is ’n voorbeeld hiervan. Afrikaanse pogings om die ou relasies tussen die Afrikaanse en Nederlandstalige sisteme in stand te hou of te laat herleef, is meestal met afwysing en stilswye begroet (Schott, 2000:57-58) – ten spyte van die feit dat die meerderheid Afrikaanse skrywers, kritici en akademië krities (satiriserend en/of weerstandig) ingestel was jeens die apartheidsisteem (Zuiderent, 2000:26).

Vanweë die maatskaplik-politieke omstandighede het die Afrikaanse sisteem trouens ook met die Engelstalige Suid-Afrikaanse sisteem op gespanne voet gestaan. Hierin het, veral aanvanklik, verskille in literatuursienings met betrekking tot die relatiewe belang van “inhoud” teenoor “vorm”, van “die besondere” teenoor “die universele”, van “gemeenskapbetrokkenheid” teenoor “die persoonlike”, en van ’n Afrika- teenoor ’n Europese gerigtheid ’n rol gespeel (Galloway & Steenberg, 1993:1-2).

Brink (1991:5) beskou veral die fase in die Afrikaanse literatuurgeskiedenis ná 1976 as verteenwoordigend van die ware emansipasie van die sisteem. Opvallende kenmerke van hierdie emansipasie is volgens hom, in aansluiting by die Engelstalige Suid-Afrikaanse literatuursisteem, ’n groeiende tematiese fokus op Afrika, weg van die koloniale (Europese) sentrum, asook ’n groter, meer demokratiese toeganklikheid en ’n herbesoek aan die geskiedenis in die postmodernistiese en postkoloniale sin van die woord.

Dit is teen die agtergrond van bogenoemde dat Kannemeyer (2005:560) se gevolgtrekking beoordeel moet word dat die verhewigde aktuele betrokkenheid en die uitgesproke of geïmpliseerde sosiopolitieke kritiek in die Afrikaanse literatuur van ná ongeveer 1976 die

“finale afrekening en breuk” met die amptelike apartheidsideologie inlui. Wat spesifiek die Afrikaanse digkuns uit hierdie fase betref, vermeld Kannemeyer (2005:561-562) “die strydpoeësie van baie bruin digters in die dialek van die Kaapse Vlakte” en van “bannelinge” in hierdie verband, soos ook die “politieke aktualiteit” in die werk van byvoorbeeld Breyten Breytenbach en Antjie Krog. Die “aandringende werklikheid” (Roodt, 1991:3), en die “lewe” en die “mens”, eerder as die kuns (John, s.d.:1; aangehaal deur Odendaal, 2016:275), staan selfs sterker op die voorgrond as in die digkuns van die Sestigters.

4.3.2 *Afrikaanse pleknaamgewing as kulturele identiteitsmerkers in aktualiteitsdigwerk deur Peter Blum en PJ Philander*

Die hier bo vermelde openingsgedig uit Peter Blum se debuutbundel kan as voorafskaduwend gesien word van die verskuiwing, algaande weg van ’n breë internasionale na ’n groeiende Afrika-fokus, wat die onderhawige tydperk in die Afrikaanse poësie gekenmerk het. Kannemeyer (2008:18) noem Blum “die herout van [daardie] vernuwing”.

Van Europese herkoms, wyd belese en intellektueel ingestel, staan hy relatief onbevange van die Afrikaanse poësietradisie tot in daardie stadium. Hy bied ’n “skerp en bevraagtekenende” blik op die (Suid-)Afrikaanse werklikheid (Foster, 2000) en toon ’n sterk vernuwingsdrang. Veral taal en poësie het die verkenningsinstrumente geword waarmee hy die veelkantigheid en die teenstrydighede van hierdie wêreld wil blootlê. Taalspel van allerlei aard; die benutting van verskillende taalregisters; kontrasterings en teenstellings; beoefening van sowel geykte digvorme as “lewendige ondergeordende” vorme (Cloete, 1980:134) – dit alles deurspek sy werk. So word die besondere aard van die satire wat uit sy oeuvre van twee digbundels spreek, onderskraag, naamlik soos dit bepaal word deur ’n “oop” of “afsydige” standpunt (Schutte, 1975:381 e.v.). Dit is ’n satire wat nie die ontdoening ongedaan maak nie, maar ruimte laat vir simpatie met die ontdaandes (Odendaal, 2015a:373).

In die volgende gedig van hom, eweneens uit *Steenbok tot poolsee* (Blum, 1955:20-21), staan *taal* (naamgewing, hoofsaaklik deur middel van Afrikaans) en *plek* of *grond* (“my plaas”) voorop as merkers van die (Afrikaner-)spreker se kulturele identiteit en geskiedenis. Die opnoem van plekname bevat iets van die speelsheid van ’n kleutervers, maar het kennelik ernstige betekenisimplikasies. Hier volg ’n aantal strofes daaruit:

Aftelrympie

My plaas se naam is Kleinbegin:
met God se hulp sal ek oorwin.

My plaas se naam is L’Avenir:
ek swaai my sweep met krag en swier.

My plaas se naam is Vyandsvlei:
buurman se rook, bly ver van my.

[...]

My plaas se naam is Vredendal:
die bergstroom torring aan sy wal.

My plaas se naam is Luiperdkom:
alreeds begin die werkers brom.

My plaas se naam is Nooitgedag:
dit lyk my ek oorskat my krag.

[...]

My plaas se naam is Kansverbeur:
'n stal se bouval noem my Seur.

Allesverloren is my plaas:
Leë murasies noem my Baas.

Dié gedig, ironieserwys in koeplette met sterk manlike eindryme gestruktureer, sinspeel, in den brede gesien, op die paradoksale maar onafwendbare aftakeling van wat die mens as eiendomlike en as verweer tot stand bring. Dit geskied egter op die wyse van 'n kinderlike namespel – hoofsaaklik in Afrikaans, met die swierig-optimistiese “L’Avenir”, oftewel “Die toekoms”, in Frans as opvallende, want uiteindelik ironiserende, uitsondering. Sodoende kan die implikasies van die gedig (wit) lesers van dié taal des te meer onthuts. Vandaar dat iemand soos Schutte (1975:387) die namespel wil interpreteer as 'n “stelselmatige aftel van die Afrikaner se lot” – vanaf “Kleinbegin”, deur gewaande “Vredendal” tot die “[l]eë murasies” van 'n “Allesverloren” toe.

Plekbenoeming kan gesien word as 'n psigologiese én kulturele “uitbreiding van die self in die omgewing” en “deel van die proses van identiteitskepping: beide van die plek en van die self” (Smith, 2012:891). Gestel in terme wat voorheen in hierdie verband ter sprake gebring is (in navolging van Lambrechts, 2020:180): In “Aftelrympie” word 'n aanvanklike groei in *plekgebondenheid*, as element van identiteitskonstruksie en tekenend van diepgaande emosionele verbintenisse met plase as *plek*, ontluisterend opgevolg deur toenemende *plekbewustheid* in die lig daarvan dat die “ek” (as Afrikaner) se leefruimte of kulturele identiteit bedreig of uitgedaag word. Die rymende koeplette wat telkens net 'n enkele sin bevat, terwyl die sinsbou 'n vaste patroon handhaaf, is 'n opvallend vormlike onderskraging van die onafwendbaarheidsindruk van dié ontwikkelings.

Om 'n verskeidenheid van redes (Kannemeyer, 2008:21) verlaat Blum Suid-Afrika in 1960 – waarna hy hom, veral weens die destydse politieke ontwikkelings hier te lande, volledig van Suid-Afrika, Afrikaans en die Afrikaanse letterkunde distansieer. “Oop” of “afsydige” satiriserings – demaskering – van die Afrikanernasionalistiese ideaal het op volkome kontra-identifikasie daarmee uitgeloop.

Afrikaanse pleknamegebruik met ernstige betekenisimplikasies van 'n ander soort word deur PJ Philander ingespan in die 1960-digbundel uit sy pen, *Vuurklip*. Die drie dele van 'n monoloog daarin, gevoer deur 'n voortvluggende Khoi-leier met die sprekende naam “Jager Afrikaner”, dra die onderskeie titels “Tulbagh”, “Hantam” en “Grootrivier”. Dit behels, agtereenvolgend, 'n vernoeming van 'n Nederlandssprekende Kaapse goewerneur (Raper *et al.*, 2014:508), 'n streeksnaam van Khoi-oorsprong (Raper *et al.*, 2014:175) en, laastens, 'n Afrikaanse vertaling van wat oorspronklik ook 'n pleknaam van Khoi-herkoms was, naamlik *!Garib* of *Gariiep* (vergelyk die inskrywing “Oranjerivier” in Raper *et al.*, 2014:395).

Die plasingvolgorde én die herkoms van dié drie plekname as afdelingstitels druk dus reeds iets van die steeds verdere verplasing en kulturele-identiteitsmiskennings uit wat die voortvluggende én sy sedert vroeë tye inheemse stamgenote moes beleef. Hulle moes naamlik vanaf hulle tradisionele Kaapse tuiste al dieper die binneland in uitwyk vanweë die sewentiende- en agtiende-eeuse toeëiening van grond aan die suidpunt van Afrika deur Europese koloniste (Viljoen, 2005:97-98). Op kennelik ondermyndend-ironiserende namespelwyse word op die

onhoudbaarheid van “white hegemony and ownership” toegespeel (Viljoen, 2005:100), ’n tema wat vanaf die 1960’s steeds meer prominent in die Afrikaanse literatuur sou voorkom.

4.3.3 *Identifikasie én disidentifikasie met Afrikaansheid in die werk van Breyten Breytenbach*

Breyten Breytenbach neem ongetwyfeld die mees sentrale posisie in die Afrikaanse literatuursisteem van die periode 1955–1989 in (Odendaal, 2016:272). Hy het ’n toonaangewende rol daarin gespeel, veral wat die poësie betref, terwyl ook sy hoë openbare profiel en uitdagende uitlatings met betrekking tot ideologiese, maatskaplik-politieke en poëtikale aspekte tot sy invloed bygedra het. Vanweë sy verblyf in Europa sedert 1960 het hy al dieper onder die indruk gekom van die verontregtings wat die apartheidsbeleid meegebring het, en steeds sterker betrokke geraak by “anti-Suid-Afrikaanse politiek” aldaar (Terblanche, 2025). Hy was byvoorbeeld betrokke by die stigting van ’n ondergrondse versetgroep, Okhela (Galloway, 1990). In 1975 word hy in hegtenis geneem nadat hy Suid-Afrika met ’n vervalste paspoort binnegekom het.

Die tronkervaring was vir Breytenbach inderwaarheid ’n soort self-afstroping waarin die “ek” “yk” word; daar is identifikasie met breë Suid-Afrikanerskap en met Afrika, naamlik “as ’n toestand [...] met al sy ellende en armoede” (Viljoen, 1998:275). Meer nog: Suid-Afrikaner- en Afrikaan-skap sien hy as “’n proses” van noodsaaklike metamorfose na groter regverdigheid en geregtigheid (Viljoen, 1998:282). Waarmee hy hom egter wesenlik vereenselwig, is eerder die voortdurend permuterende universele menslikheid, onderworpe aan prosesse van groei en ontbinding (Odendaal, 2016:257), in sy oeuvre onder meer vergestalt in die Kamiljoen-figuur wat prominent in *nege landskappe van ons tye bemaak aan ’n beminde* (Breytenbach, 1993) figureer.

Ná Peter Blum se werk van die 1950’s is dit dus Breytenbach se digkuns wat “’n nuwe inset” (Kannemeyer, 2005:374) vir die Afrikaanse poësie bewerkstellig. Naas tematiese vernuwings vestig hy die belang van ’n tipe vrye vers waarin staatgemaak word op verrassende, meerduidige spel met die Afrikaanse taal en met beelding vir trefkrag. In sy volstrek kreatiewe strewe tot identiteits(re)konstruksie – kulturele identiteit as ’n saak van “becoming” eerder as van “being” (Hall, 1996:435) – benut Breyten Breytenbach ’n verskeidenheid diskoerse en registers (Viljoen, 1998:289-290). Afrikaans soos dit deur Breytenbach in sy kinderjare uit die volksmond gehoor is, is van vroeg-vroeg in sy oeuvre, maar algaande al sterker, ’n tongval wat hy opvallend benut.

Volksliedjies, spreekwoorde, name en plekname, frases en verhale uit die Bybel, ensovoorts eggo nie net in sy digkuns nie, maar word, soos Viljoen (1998:290) dit stel, “ontbind en hersaamgestel, uit hulle kategorieë gehaal, waardeur hulle ’n nuwe, meerdimensionele seggingskrag kry. Sodoende word die tradisionele Afrikaanse wêreldbeeld egter ook gedebunk en gekritiseer.” Identifikasie én disidentifikasie met Afrikaansheid vind sodoende taalvergestalting.

As ’n vroeë voorbeeld uit sy oeuvre van laasgenoemde tematiek, waarin sy identifikasie met die Afrikaanse kultuuridentiteit voorgestel word as iets wat maar “gedog” was, kan die volgende grepe uit ’n welbekende gedig van hom dien (Breytenbach, 1969:67-69).

die hand vol vere

mammie

ek het gedog

as ek eendag huis toe kom

sal dit onverwags so teen die skemerdag wees
[...]

dis nog blouerig
ek maak sjuut en saggies die agterplaas-hek oop
ou Wagter knor-blaf
maar stert-herken my dan
[...]

pa skrik wakker verdwaas so deur die wind
maar mammië is reeds buite
met 'n kamerjas en rooi wange

en daar staan ek lewensgroot
op die lawn naby die sementdammetjie
waar die nuwe buitekamers aangebou is
effens verweer deur die verre reis
[...]

nuwe Italiaanse skoene vir die okkasie
my hande vol presente
[...]

en agter my my karavaan
soos dit 'n reisiger van oorsee betaam
my vrou en kinders strikgedas
elkeen met drie Bolandwoorde in die mond
[...]

net duskant die wingerd groei 'n mak roos
mensig maar die lug is knypskoon
daar kom kyk pa ook wat skort
so op sy nugter maag
die berge het grys geword
en die akkerbome dik
maar wat

mammië
ek het gedog ek sal sommerso daar wees
soos 'n kleurlingkoor met Kersoggend
mammië
ek het gedog hoe ons dan sal huil
en tee drink

blinde Wagter kon glo nie wag nie
en is glo-glo dood ...
[...]

slaap gerus met die een oor oop:
anders as ou dog
waar ek 'n veertjie plant
kom 'n kêk-kôk hoender op!

Die verlangde Afrikaanse kultuuridentifikasie spreek uit die benutting van die omgangsidioom (“Bolandwoorde”) van Breytenbach se grootwordwêreld, maar ook uit die deernisvolle

vermelding van die bekende dinge van daardie *plek* waarheen hy hom verbeel hy “huis toe kom”. Hy prent hom in hoe hy in kennelike blydschap terugverwelkom word daar. Die hond, byvoorbeeld, sal hom “stert-herken”. Tog is daar meerdere verwysings in die gedig wat die vervreemdheid van die “ek” te midde van die terugkeer na die bekendhede van voorheen sou beklemtoon. Hy sou hom “effens verweer deur die verre reis” voel, terwyl hy uitlandse (“Italiaanse”) skoene dra; sy vrou en kinders sou waarskynlik elkeen maar net “drie Boland-woorde in die mond” hê; en hy sou sien: “die berge het grys geword / en die akkerbome dik”.

Hy sou die *plekbewustheid* ervaar van een wie se kulturele identiteit uitgedaag staan. Waar hy gedink het hy sou “sommerso daar [kan] wees / soos ’n kleurlingkoor met Kersoggend”, en al sou hy hóé droom dat hy, op volksmondtrant gestel, “anders as ou dog / [...] ’n veertjie plant” waaruit wel “’n kêk-kok hoender” groei, sou hy te staan bly kom voor ’n onwerklikheid.

4.3.4 (Kaapse) Afrikaans word die poësietaal van verset en kontra-identifikasie in die hande van Adam Small

Kannemeyer (2005:285-291) wys uit hoe Adam Small, as belangrike vroeë aanwender van die Kaapse variëteit van Afrikaans soos dit veral deur die “Bruinmense” gepraat word, “die verhewigde maatskaplike bewussyn” van Sestig taalgestalte in ook die digkuns laat aanneem het. Deur die benutting van satire, onderskraag deur juis die gebruik van die Kaapse tongval, waarna hy verkies het om te verwys met die term “Kaaps” (Gerwel, 2012:17), stel hy die onhoudbaarheid van die apartheidstelsel en van die “valse waardes” van die “gesagsfigure” van dié stelsel aan die kaak (Van Wyk, 2007).

In die welbekende gedig “Doemanie” uit Small (1973:25) se debuutbundel, *Kitaar my kruis*, is dit byvoorbeeld die Standaardafrikaans van die Bybel en van predikante wat “verspreek word as toetssteen vir ’n skyn-christendom en in die besonder vir die rasbewuste Suid-Afrikaanse variëteit daarvan” (Small, 1973:9):

’n proefiet van Jesus djy?
 ’n proefiet?
 djy moet djou palyshys
 djy moet djou aeroplane-motorkar
 djy moet daai kamma sêd smile van djou
 en djou tears
 en djou woerawarra op die pulpit[?]

Sodanige satirisering word dus “’n indirekte, maar skerp vorm van ideologiese kritiek” (Van Vuuren, 1999:253). Op grond van die intieme identifikasie met die uitgebeelde onderdrukte karakters wat deur sodanige aanwending van dié sosiolek uitgedruk word, inspireer hy ’n hele generasie digters ná hom om Kaaps as protesttaal aan te wend (Van Vuuren, 1999:253; Viljoen, 2005:106; Van Wyk, 2007).

Op die spoor van “’n hele skool” veral “swart” digters in Engels (Van Vuuren, 1999:279) verskyn daar naamlik vanaf veral die laat-1970’s ’n hele paar bundels waarin Kaaps-Afrikaanse “struggle”-verse opgeneem is. Sulke digters sien hulleself as bydraers tot “Black Consciousness poetry”, wat nie “in die eerste plek ’n estetiese doel [nastreef] nie, maar ’n pragmatiese een”, naamlik die vestiging van die aandag “op die sosiale ongeregthede in die land en die lot van die werkersklas” (Foster, 2000). Vandaar dat iemand soos Van de Rhee (1983:33) indertyd al ’n saak wou uitmaak dat die benutting van “Kleurling-Afrikaans” deur byvoorbeeld sulke digters, Afrikaans ook ’n voordelige status laat verwerf het as protes- en bevrydingstaal – ’n

destabilisering van die Afrikaners se idees van kulturele meerderwaardigheid by wyse van ontwrigting van die norme van Standaardafrikaans (Viljoen, 2005:106).

Baie bekend in hierdie verband is die gedig “Die Here het gaskommel” van Small (1973:27), ook uit sy debuutbundel, waarvan die slotstrofes soos volg lui:

lat die wêreld ma’ praat pëllie los en vas
 wat daarvan
 wat daarvan
 wat maak dit saak
 soes die Engelsman sê it cuts no ice
 die Here het gaskommel
 en die dice het verkeerd geval vi’ ons
 daai’s maar al

so lat hulle ma’ sê skollie pëllie
 nevermind
 daar’s mos kinnners van Gam en daar’s kinnners van Kain
 so dis allright pëllie dis allright
 ons moenie worry nie[.]

In ’n studie na die kulturele “meestersimbole” wat nog tot in die tagtigerjare van die vorige eeu in Afrikaanse skoolhandboeke weerspieël is, het Du Preez (1983:73; ook Hagen, 1999:7) onder meer die volgende onderskei:

- Blankes is superieur; swart mense minderwaardig.
- Die Afrikaners staan in ’n uitverkorenheidsverhouding tot God.
- Suid-Afrika behoort regmatig aan die Afrikaners.

Op onthutsende, ten diepste weerstandige trant, word in Small se gedig op juis sulke essensialistiese identiteitsienings ingespeel. Dit blyk uit die spreker in die gedig se (ironiserende) poging om berusting (“dis allright / ons moenie worry nie”) by sprekers van Kaaps in die vir hulle vernederende apartheidsbedeling (“hulle [...] sê skollie pëllie”) aan te moedig. Om daaroor te praat, in ’n taalidoom wat konfronterend teenoor Standaardafrikaans staan, “cuts nou ice”. Ou-Testamentiese verwysings (“kinnners van Gam [...] kinnners van Kain”) word ingespan om die oënskynlike bestemdheid van die apartheidsbestel aan te dui – maar nie sonder om die ondermynend humoriserende beeld van ’n God wat dobbelstene skommel, te betrek nie.

Kontra-identifikasie, die tweede van die “sub-avonture” wat Viljoen (2010:179) onderskei met betrekking tot die “nasionale ideaal” (Afrikanernasionalistiese strewes) soos uitgebeeld in die Afrikaanse letterkunde, spreek onteenseglik uit ’n gedig soos dié. Small se blywende bemoeienis met Afrikaans/Kaaps as literatuurtaal, naas die “verwerpende” keuse ten gunste van Engels wat hy in ander gevalle in sy oeuvre uitgeoefen het (Odendaal, 2017:51), kan gesien word as ’n soort dubbelloop-manifestasie van wat iemand soos Brink (1992:40) as “betrokke literatuur” sou bestempel – met as oogmerk steeds om Afrikaners nie net met betrekking tot hulle politieke-ideologiese beskouings tot besinning te probeer bring nie, maar ook wat betref hulle uitsluitende taalbeskouings ten gunste van Standaardafrikaans.

4.3.5 *Disidentifikasie met, en die sug na transformasie van, 'n koloniale (Suid-)Afrikaanse kultuuridentiteit – Antjie Krog se Lady Anne (1989)*

Antjie Krog se *Lady Anne* staan in die teken van die postkoloniale diskoers, meer spesifiek soos dit apartheid- en postapartheid-Suid-Afrika betref. Die vraag na wat 'n (Afrika- en) Suid-Afrikaanse identiteit behels, is 'n sentrale kwessie in die bundel (Odendaal & Van Coller, 2010:63).

Opvallend is die (verkapte) verhalende inslag van die bundel, met verskillende vertellers/sprekers wat ten tonele gevoer word. Dit kan derhalwe as “'n roman van 'n bundel” (Brink, 1989:13) bestempel word, met die vraagstuk van Afrikanisering (of verinheemsing) van blankes in Suid-Afrika as sentrale tema. Dit is 'n vraagstuk wat ten tye van die verskyning van die bundel, in die tydperk voordat die politieke transformasie vanaf 1990 op gang gekom het, in die brandpunt gestaan het – hoewel dit steeds relevansie het.

Die historiese Britse figuur lady Anne Barnard, wat vanaf 1797 tot 1802 aan die Kaap vertoef het, dien as metafoor waardeur Krog haar eie en die eietydse Suid-Afrikaanse aktualiteit (wou) verken om haar ten opsigte daarvan te kan posisioneer. Die bundel word egter ook meer as 'n ekspressiewe teks. Om rekenskap te gee van die situasie waarbinne Krog ervaar het dat sy haar (en haar landgenote hulle) bevind, word gesien as deel van haar digterlike taak. In die eerste “slot”-gedig (Krog, 1989:107) heet dit byvoorbeeld:

Die leuse van my vader wil ek herhaal:
hy wat versuim om sy lewe
en dié se plek noukeurig te ondersoek,
het die Skrywer van sy verhaal gefaal.

Dié rekenskapgewing geskied in en deur die skryf van die bundel, in Afrikaans (ook, op enkele fragmente na, waar dele uit die geskrifte van lady Anne Barnard weergegee word) en op die wyse van die poësie. “Feitelikhede uit lady Anne se bestaan en uit die eietydse aktualiteit van Antjie Krog word verweef met poëtiese “verdigsels”. Die digter sê immers: ‘ek moes baie jok en verkort’” (Viljoen, 1989:8). Die poëtiese werkswyse herinner daarom sterk aan “New Journalism” of “faction”, waarin die boeiende spelmoontlikhede van die verhouding tussen feit en fiksie uitgebuit word.

Laasgenoemde is bevorderlik vir die oorredende gehalte van *Lady Anne* as teks. Die ekspressiwiteit van die bundel (die outentiekheid van die liriese belydenis, versterk deur datum-, plek- en ander outobiografiese verwysings), asook die literêrheid daarvan, word juis oorredend aangewend (Odendaal & Van Coller, 2010:71). Dit gaan naamlik om die verhoging van die waarskynlikheid of geloofwaardigheid van die (eksemplariese) worstelstryd wat werklike kunstenaarspersoonlikhede, soos lady Anne Barnard en Antjie Krog, hier te lande gevoer het.

In die lig van die bostaande argument lyk dit gepas om die hoof- of sluitmotief wat die opbousamehang in *Lady Anne* bewerkstellig, te beskryf as die *noodsaak* van postkoloniale Afrikanisering in Suid-Afrika (Odendaal & Van Coller, 2010:71) – ook wat die Afrikaanse kultuuridentiteit betref. 'n Kerngedig in hierdie verband is “parool” (Krog, 1989:35-38), een wat deur Kannemeyer (1989:39) as die “ars poetica van die politieke vers” bestempel is. Die skrywende subjek ervaar dat die elitistiese (Westerse) estetiese tradisie waarbinne sy opgevoed is en waarvan sy sukkel om haar te bevry, ontoereikend, nutteloos en daarom verwerplik is in die Suid-Afrikaanse konteks van armoede, onreg en onderdrukking. Hiér is rewolusionêre poësie nodig:

woorde as AK 47's moet veg
 poësie moet nuttig wees, daad, belas
 met die uitering van die stryd altyd part
 staan poësie kan rewolusie puur[.]
 (Krog, 1989:35)

Daarom, om haar met Afrika en die swart man van Afrika te kan versoen, moet sy 'n "nuwe alfabet" leer: "A is altyd teen apartheid / B is blind vir kleur" (Krog, 1989:91). Geen afskeidname van die *taal* of *plek* (en estetiese *landskap*) waarin of waarbinne sy tot dusver geskryf het, word beoog nie, maar 'n transformasie in die kultuuridentiteit waarvan dit voorheen as merkers gedien het:

in hierdie destruktiewe suidoostewind in Bo-Meulstraat
 wil die digter 'n gedig skryf
 verby die drag geraamtes
 van almal wat mank en Afrikaans is
 maar die tong sal anders moet lê:
 bevry die allerwoordste woord deur vers
 wat wil klapwiek namekaar (sic) en nuut
 die gedig sal wys hoe
 woord in hierdie landskap waar word[.]
 (Krog, 1979:100)

4.4 'n Fase van demokratisering, kultuuridentiteits(her)vorming en intersistemiese toenadering (1990–tans)

4.4.1 Demokratisering en intersistemiese toenadering sedert 1990

Soos voorheen genoem, het die val van die Berlynse Muur in 1989 die einde van die Koue Oorlog ingelei; ook die kommunisties ondersteunde insypeling van gewapende rebelle uit noordelike buurlande na Suid-Afrika is beëindig. Die aanbreek van Suid-Afrika se nuwe demokrasie het hierdeur moontlik geword, maar ook die herstel van die kulturele en ander bande met die buiteland. Voorts het dit 'n verhewigde talige en literêre wisselwerking teweeggebring vir die Afrikaanse met anderstalige literatuursisteme.

Onder meer Van Coller en Odendaal (2009:36-37) wei uit oor die toenadering tot en vanuit die Nederlandstalige wêreld ná 1990. Verskeie vertalings van Afrikaanse werke sou in Nederlands verskyn, en andersom nog meer so. Nederlandstalige skrywers het gereeld besoeke aan Suid-Afrika afgelê, onder meer by wyse van steun deur die (Nederlandse) Taalunie. Omgekeerd speel Afrikaanse skrywers soos Breyten Breytenbach, Etienne van Heerden, Riana Scheepers, Marlene van Niekerk, Antjie Krog en Ronelda Kamfer rolle van wisselende belang in die Nederlandstalige literêre sisteme (aldus, onder andere, T'Sjoen, 2013). Onder meer die Nederlandse digter en rubriekskrywer Gerrit Komrij se bloemlesing *De Afrikaanse poëzie in 1.000 en enige gedichten* (1999) en die Afrikaanse literator Wilfred Jonckheere se versameling *Die platgetrapte kroontjie: Afrikaanse en Nederlandse gedigte oor die Anglo-Boere-oorlog* (2001) onderstreep dié toenaderingstendens tussen die sustertaalsisteme op die poësieterrein.

Ook op navorsingsgebied het daar, op allerlei wyses, intersistemiese wisselwerking tussen literatore voorgekom. Publikasies soos *Over grenzen. Een vergelijkende studie van Nederlandse, Vlaamse en Afrikaanse poëzie / Oor grense. 'n Vergelykende studie van Nederlandse, Vlaamse en Afrikaanse poësie* (Foster, T'Sjoen & Vaessens, 2009), *Toenadering. Literair*

grensverkeer tussen Afrikaans en Nederlands (T'Sjoen & Foster, 2012) en die tweedelige *Verbintenis en venster: die Nederlandstalige letterkunde van aanvang tot hede. 'n Literatuurgeskiedenis in Afrikaans* (Van Coller, 2019; Van Coller, De Geest & Du Plooy, 2019) is toonbeelde hiervan.

Soos onder meer Crous (2009:215) aantoon, verbreed die horisonne vir die Afrikaanse letterkunde egter ná die demokratisering van Suid-Afrika sodanig dat, nog meer as tevore, interaksie met literatuur uit ook ander tale as Nederlands en Vlaams plaasvind. Onder hierdie ander tale tel Noord-Amerikaanse Engels, Duits, Spaans, Italiaans en selfs Antieke en Oosterse tale. Ook tale uit ander dele van die Afrika-kontinent is in hierdie verband ter sprake:

The pre-1994 romanticising of the African continent as exotic other is now replaced by an unsentimental perspective. The poetry of contemporary poets is more global, dealing with issues such as ecocriticism, migration, and the formation of an identity and subjectivity in a changing local and global context. (Crous, 2009:215)

4.4.2 'n Inklusiewe Suid-Afrikaanse literatuursisteem?

Nog 'n faktor waarop ag geslaan moet word, is die ideaal van 'n inklusiewe Suid-Afrikaanse literatuursisteem wat alle (inheemse) taalgrense oorskry – iets wat Viljoen (2010:170) meen vir die meeste mense steeds “ondenkbaar” bly vanweë die “verskillende tale en mense” wat dit sal moet bevat, deur “geografiese en politieke grense van allerlei slag” van mekaar geskei.

Dit is egter 'n feit dat die Engelstalige Suid-Afrikaanse literatuur, nes die “vernacular of South African English” (Louw, 2004:55) wat as taal van nasionale-eenheidsidentiteit benut word, toenemend 'n sentrale posisie in so 'n konstruksie (sal) beklee. Sommige Afrikaanse outeurs het hul daarom reeds tot Engels as medium van uitdrukking in hul skryfwerk gewend (Van Coller & Odendaal, 2007:98-100).

Antjie Krog, wat deur sommige kommentators (vergelyk Van Coller & Odendaal, 2003) al as die *poet laureate* van die huidige Suid-Afrikaanse bedeling – oftewel as “South African writer of the national situation” (Garman, 2015:70-71) – beskryf is, het reeds gewaarsku dat Afrikaanse literêre werke in die toekoms, onmiddellik ná aanvanklike publikasie, in Engels vertaal sal moet word indien die outeurs gehoor wil word waar dit saak maak. Met die Engelse omsettings van 'n keur uit haar eie digkuns tot en met *Kleur kom nooit alleen nie* (Krog, 2000a), gebundel in *Down to my last skin* (Krog, 2000b), asook met die gelyktydige publikasie in Afrikaans en Engels van haar bundels sedert *Verweerskrif / Body Bereft* (Krog, 2006a en 2006b), voeg sy die daad by die woord.

'n Ander strategie is om die Afrikaanse letterkunde aan te pas met die oog op die huidige Suid-Afrikaanse literêre bedeling. Antjie Krog, byvoorbeeld, probeer om die beeld van dié literêre sisteem te verander deur poësie uit die inheemse Afrikatale (*Met woorde soos met kerse*; Krog, 2002), ook liedjies en anekdotes uit 'n uitgestorwe Santaal (*die sterre sê 'tsau'*; Krog, 2004), in Afrikaans te vertaal en wen sodoende die guns van sommige voorheen stoere teenstanders van Afrikaans. Mokitimi, Lenake en Swanepoel (2004) se samestelling van *Swerfsange. Liedere van Basotho-mynwerkers* vind aansluiting by hierdie toenaderingspogings, soos soortgelyke werk deur byvoorbeeld Pieter W Grobbelaar en Leon Rousseau ten aansien van poësie vir kinders (vergelyk De Wet, 2005:48).

4.4.3 Enkele impakte van die sosiopolitieke omwenteling ná 1990 op die poësiepublikasiesisteem

Die toekenning van amptelike status aan elf Suid-Afrikaanse tale in 1994, maar wat weens die genoemde nastrewing van 'n enkele, homogeniserende nasionale identiteit haas onvermydelik daarop uitgeloop het dat Engels die gebruikstaal in onder meer die werkplek en die openbare sektor geword het, het 'n steeds groeiende statusafname van Afrikaans in dié sfeer meegebring. Dié ontwikkeling het voorts 'n afname in leerder- en studentegetalle in die Afrikaansklasse aan onderwysinstellings, en dus ook 'n ineenstorting van die voorskryfmark tot gevolg gehad (Venter & Galloway, 2003:7; Adendorff, 2003:73-74). Die vrees is byvoorbeeld herhaaldelik uitgespreek dat die Afrikaanse digkuns, as 'n gemarginaliseerde genre, 'n “voortbestaanskrisis” beleef (Odendaal, 2006:107).

Sulke pessimisme oor die poësie in gedrukte formaat kontrasteer met die klaarblyklike bloei wat die Afrikaanse poësie op podia tydens byvoorbeeld kunste- en literêrefees-geleenthede beleef (Adendorff, 2003:64-66; 2006:129-147). Verwant aan die podium-optredes is die wyse waarop woordkunstenaars as vennote van visuele kunstenaars op kunsuitstallings by feeste en ander geleenthede optree (vergelyk Odendaal, 2024 vir 'n oorsig hiervan). Aanvullend tot die “uitvoerende” en uitstallingsgeleenthede, is daar die uitreiking van “(t)alryke nuwe toonsettings van Afrikaanse gedigte in verskillende musikale subgenres” (Bosman, 2003:105; vergelyk ook Kleyn, 2008:15 in hierdie verband). Gediguitvoerings soos bogenoemde funksioneer op die raakvlak tussen die Afrikaanse literêre en musieksisteme. Die publikasie van heelparty liedteksbundels is 'n verdere aanduiding van die vervaging van sodanige tradisionele genre- en sisteemgrense (Odendaal, 2016:318).

Al bogenoemde ontwikkelings het tot gevolg gehad dat die dominansie van die elitêre estetiese poësieopvatting, wat kenmerke soos kompleksiteit en normdeurbreking vooropstel, ter diskussie gestel is (Van Vuuren, 1999:262; Adendorff, 2003; Klopper, 2009). Waarskynlik word die “demokratiseringstendens” in die Afrikaanse literatuur op sy daadwerklikste gedemonstreer as 'n mens die 2000- en 2008-uitgawes van *Groot verseboek*, beide kere met André P Brink as samesteller, vergelyk met vorige uitgawes onder samestellerskap van DJ Opperman (Odendaal, 2016:319). Uiteraard weerspieël die verskillende samestellings die poësiebeskouings van die onderskeie samestellers, maar hulle is ook uitings van heersende ideologiese en derhalwe ook heersende poësiebeskouings.

'n Kritikus soos Hein Willemsse (1999) kon byvoorbeeld oortuigend aantoon dat DJ Opperman se verseboeksamestellings wesenlik 'n Afrikanernasionalistiese beleving vergestalt het, met literêr-historiese belang en estetiese gehalte as verdere deurslaggewende kriteria.

Met *Groot verseboek 2000* en die driedelige 2008-uitgawe val die klem steeds sterker op insluiting. In 'n aansienlik groter mate as vroeër is, byvoorbeeld, werk van digters ingesluit wat nie voorheen in solobundels nie, maar “slegs” in geleentheid- en introduksiebloemlesings verskyn het. Stemgewing aan gemarginaliseerdes vind ook neerslag in die groeiende akkommodering van skryfwerk in niestandaardvorme van Afrikaans in die kanon (Odendaal, 2016:320).

Op grond van hierdie soort inisiatiewe het die posisie wat die publikasie van “serious” Afrikaanse poësie (Viljoen, 2011:17) betref, sedert die millenniumwending en ná die insinking van die 1990's, aansienlik verbeter – sodanig dat Kleyn (2008:18), in 'n bestekopmaking van die stand van die Afrikaanse poësie tussen 2004 en 2007, tot die gevolgtrekking kon kom dat dit as genre “nie meer aan die spreekwoordelike agterspeen suig nie”.

Die NB-uitgewersgroep en Protea Boekhuis het aanvanklik hierin die toon aangegee, maar meer onlangs gestigte, kleiner publikasiehuise, soos Naledi, Turksvy Publikasies en Imprimatur, blyk ’n toenemend belangrike rol te speel om nuwe Afrikaanse digkuns die lig te laat sien (Odendaal, 2024).

4.4.4 ’n Afrikaanse meerstemmigheid klink op

Die herhaaldelik uitgespreekte behoefte aan meer (en nuwe) swart en bruin “stemme” in die Afrikaanse digkuns (Odendaal, 2015b:41) sluit by hierdie begeerte na transformering van die Afrikaanse literatuursisteem aan.

’n Verskynsel wat duidelik daarop afgestem was om skryfwerk deur onder meer sistemies gemarginaliseerde groepe te bevorder, is dié van die voorheen vermelde geleentheid- en introduksiebloemlesings (Adendorff, 2003:52-53; Odendaal, 2015b:41-42). Voorts: Hoewel bruin en swart digters hulle aanvanklik dikwels, soos in die periode vóór 1990, tot selfpublikasie gewend het, laat al hoe meer van hulle algaande ook solopublikasies by veral hoofstroomuitgewers die lig sien (Odendaal, 2015b:41). Dit word trouens, soos De Wet (2024) uitwys, ’n opvallende tendens: Tussen 2020 en 2023 het sewe debuutbundels, geskryf in sosiolekte (groepevariëteite) of geolekte (streekvariëteite) van Afrikaans, deur digters uit hierdie voorheen gemarginaliseerde groepe op hierdie wyse verskyn.

Dit is ook betekenisvol in hierdie verband dat heelparty digters uit hierdie geledere in die afgelope dekade en ’n half ontvangers geword het van belangrike literêre pryse, veral vir debuutwerk. Voorbeelde van laasgenoemde is: Ronelda Kamfer, wat in Kaaps sowel as Standaardafrikaans skryf, wat die Eugène Marais-prys sowel as die Ingrid Jonker-prys (vir poësie; 2009), Die Kanna-toekenning vir Afrikaans Onbeperk vir ’n Jong Stem (vir poësie; 2012) en die ATKV-Woordveertjie vir poësie (2017) ontvang; Nathan Trantraal, met Kaaps as skryftaal, aan wie die ATKV-Woordveertjie én die Ingrid Jonker-prys vir poësie (onderskeidelik in 2014 en 2015) toegeken word; Jolyn Phillips, met benutting van “radbraak”- of “diglossie”-elemente (Phillips, 2017:64; De Wet, 2024) ter doelbewuste ondermyning van die standaardvariëteit van Afrikaans in haar debuut, wat die Universiteit van Johannesburg-prys vir poësie in 2016 vir haar inpalm; Lynthia Julius, digtende in Gariepafrikaans, wat die ontvanger van die SALA-prys vir ’n debuutwerk (2021) is; Ryan Pedro, wat Kaaps en elemente van Weskus-Afrikaans digterlik ontgin en met die Universiteit van Johannesburg-debuutprys beloon word (2021); en Ashwin Arendse, wat die Swartlandse streekstaal benut en sowel die Ingrid Jonker-prys vir poësie (2021) as die Eugène Marais-prys vir digkuns (2022) ontvang.

Die uitstaande “betrokke” digter in “Kaaps” uit die periode vóór 1990, Adam Small, het in die periode van demokratisering een van die mees gevierde en sentraal gekanoniseerde Afrikaanse skrywers geword (Odendaal, 2017). Sprekend hiervan is die feit dat die eerste in die Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns se reeks boekpublikasies ter huldiging van Hertzogprys-wennende Afrikaanse skrywers juis op Small gefokus het (Van der Elst, 2017). Verdere getuigenis van dusdanige status wat hy en sy werk in die Afrikaanse literêre kanon geniet, is die versameling nuutgeskrewe huldigingsverse aan hom deur bruin én wit mededigters, vergesel van “’n CD met voorlees-gedigte” deur Small, wat onder die titel *vi’ Adam Small. ’n Digbundel* die lig gesien het (Myburgh *et al.*, 2012).

Soos voorheen aangedui en uit bostaande drie paragrawe bemerk kan word, het hy ’n geslag nuwe digters begeester om niestandaardvariëteite van Afrikaans aan te wend. Terselfdertyd kon opkomende digters soos Ronelda Kamfer en Nathan Trantraal beweer dat Small, wat nie soos hulle van huis uit ’n Kaaps-spreker was nie, in die nuwe sosiopolitieke

bedeling kwalik gesien kan word as 'n werklik waardige vertolker van die gemarginaliseerde se situasie; op strategies opponerende wyse teenoor hom kon hulle poog om hulleself as sodanige woordvoerders binne die eietydse literatuursisteem geposisioneer te kry (vergelyk Odendaal, 2017:58-59).

4.4.5 *Die eietydse (Suid-)Afrikaanse identiteitsvraagstuk*

Die sosiopolitieke veranderinge van die vroeë 1990's in Suid-Afrika het onvermydelik 'n nuwe impetus aan (postkoloniale) refleksie oor identiteit in die Afrikaanse letterkunde gegee (Crous, 2009:200). Dit is iets wat sy neerslag laat sien in die reeds bespreekte pogings om die sisteem "oper" te maak. Transformerings van die Suid-Afrikaanse samelewing en die groeiende ekonomiese en kulturele globaliseringsneiging het 'n voortsetting meegebring van, enersyds, nostalgiese herinneringskuns en, andersyds, skryfkuns wat 'n bepaalde streeks- of groepsidentiteit of -realiteit tot onderwerp het. Dit behels tendense wat al so vroeg as verskeie gedigte in die na Nederland plekverplaaaste Van Wyk Louw se genoemde *Nuwe verse* uit 1954 gestalte begin aanneem het (Van Vuuren, 1999:297; De Wet, 2024).

Die genoemde tendens van die verskyning van steeds meer bundels waarin sosio- of geolekte van Afrikaans benut word, val saam met die verwoording van tematiek soos die "belewenis van vervreemding en die problematiek rondom identiteit en die vestiging daarvan"; identiteitsvraagstukke staan kennelik "vervleg met taalkeuse" en meermale ook met *plekgebondenheid of -bewustheid* (oftewel: streekverbondenheid, al dan nie; De Wet, 2024).

Hiervan kan aspekte van Lynthia Julius (2020) se debuutbundel *Uit die kroes* ter illustrasie dien. Sy is gebore in die Namakwalandse dorpie Springbok en het grootgeword in die stad Kimberley. Sy vertel (aan Taljard, 2020) haar hart bly voortdurend in Namakwaland. Sy het nie aangepas in Kimberley nie, al het sy jare daar gebly. Die bundeltitel bevat eerstens 'n verwysing na die feit dat sy, as afstammeling van die Namavolk (en na wie Namakwaland vernoem is), wydstaande en kroes hare het – dus 'n uiterlike identiteitsmerker. Hare is egter 'n identiteit wat weens Suid-Afrika se lang koloniale geskiedenis, met die apartheidsbestel as 'n laat uitdrukking daarvan, erg gekompliseerd is (in vergelyking met dié van haar voorsate).

In *Uit die kroes* as titel klink ook die uitdrukking "deur die smeltkroes gaan" op. Volgens die primêre bronne oor liminaliteit (vergelyk byvoorbeeld Viljoen & Van der Merwe (2006) in hierdie verband) is pyn en verwonding een van die belangrikste aspekte van die liminale toestand (soos dit byvoorbeeld in inisiasierites voorkom) ten einde 'n nuwe identiteit te konstrueer. Daar is 'n aantal gedigte in Julius se bundel wat oor sulke (fisieke sowel as geestelike) pyn handel.

In die gedig "Ontheemding" (Julius, 2020:41-42) word sowel 'n elegie vir die Nama-taal en -kultuur as 'n besinning oor hoe ras, taal én plek die belewing van geborgenheid kompliseer, op treffende wyse verwoord. Grepe uit dié gedig lui soos volg:

[...]

Ek is toe verkimberley, 'n whyster gemaak
ek kon nog nooit soos hulle praat
as ek in Springbok kom is ek te stad
in Kimberley te Nama

[...] My ma sê haar ouma was 'n Namavrou
die grootmense het onder die skerm gesit en hulle taal gepraat
die kinders weggejaag want dit was 'n grootmenstaal

My ma ken baie antwoorde
 sy's 'n goed belese vrou
 maar sy het nie antwoorde
 as ek vra wie die god van die Namas is nie[.]

Die identiteitsvraagstuk, “dikwels in terme van die fisiese en ideologiese ruimtes uitgebeeld” (De Beer & Du Plooy, 2011:88), staan in die literatuur uit die onderhawige tydperk dikwels met die perspektiefproblematiek in verband. 'n Voorbeeld: Soos in verskeie van sy vorige bundels skryf Breyten Breytenbach, luidens die gedig “ek se plek” (Afrika, 1998:72), “gapende poësie van omvorming” in *Papierblom (72 gedigte uit 'n swerfjoernaal)*. Die voortdurende omvorming betref ook die digterlike self. Die feit dat meer as een selfportret in die bundel aangetref word, hou hiermee verband; so ook die voorheen vermelde “kamiljoen”-figuur waarna ook in hierdie bundel 'n hele aantal kere verwys word. *Papierblom* is boonop uitgegee onder 'n pseudoniem, naamlik “Jan Afrika”.

Dié skuilnaam suggereer 'n verbintenis van 'n Dietse Jan Alleman met die Afrika-kontinent, maar moet minstens gedeeltelik ironies verstaan word. Weens sy lewensomstandighede en sy rusteloos-kreatiewe aard, het Breytenbach 'n wêreldbürger en eintlik 'n vaderlandlose geword. Hoewel hy met ontroering kon skryf oor veral die Boland, kon hy hom nie werklik vereenselwig met sy geboorteland nie – het hy, soos voorheen al uitgewys, disidentifikasie náas identifikasie daarmee beleef; het hy gevoel: “I am no longer one of us” (soos die titel van die gedig op bladsy 128 van *Papierblom* lui).

Meermale neem die hantering van die motief van ruimtelike elemente as kulturele identiteitsmerkers die vorm aan van 'n toe- en/of onteieningsvraagstuk. Gilbert Gibson het byvoorbeeld op 'n plaas naby Marquard in die Oos-Vrystaat grootgeword. Intussen het hy 'n loopbaan as internis betree en gevolg. Hy vertel (Smith, 2005) dat hy lanklaas op die plaas was, maar sê dat daardie grootwordervaring 'n raamwerk gevestig het waardeur hy na die wêreld bly kyk:

Al daardie plekname en goed wat ons so ligtelik gebruik, soos Sannaspos, die veldslae, plekname in die Vrystaat, daardie plekke verteenwoordig die voorgeslagte. Dit gaan natuurlik nou verlore, maar daai bril is 'n bril wat jy opsit.

In grepe uit die gedig “mens kan 'n plaas klein bête” (Gibson, 2005:17), uit sy debuutbundel *boomplaats*, blyk hoe daardie gegewe sy identiteit onherroeplik markeer, al is dit in afgeskaalde formaat en beklad met skuldgevoelens (sodat die geïmpliseerde Afrikaner- of Boere-identiteit nie langer 'n magbeksleënde, essensialistiese aard aanneem nie):

mens kan 'n plaas klein bête
 opgedis in die spore die
 geeste die bene langs die asvure
 mens dra hom hier, bv.
 [...]
 drie blikblomme van jare terug se grafte;
 [...]
 [...]; 'n stukkie rooi
 van die voorkant van 'n
 speelgoedtrekker; [...]
 [...] ; 'n boutjie
 uit die waenhuis; [...]

[...]
 [...]; dit alles,
 die skuld van die derde en die vierde geslag
 die geeste en die bene
 bo al die hele ruimte op in die kop.
 mens kan 'n plaas klein bêre, so[.]

'n Klassiek geworde Afrikaanse lied oor grondonteining is David Kramer se “So long, Skipskop”. Eintlik moet 'n mens die pleknaam uitspreek as “Skips-kop”, want dit verwys na 'n heuwel, daar naby dié kUSDorpie in die Overberggebied vanwaar in die verlede talle skipbreuke dopgehou kon word. Die gedwonge verskuiwing van die inwoners gedurende die apartheidsjare, en wat die inspirasie vir Kramer se alombekende lied was, kan ook as 'n soort skipbreuk, maar een van sosiopolitieke aard, gesien word (Odendaal, 2011).

Die reeds vermelde digter in (gedeeltelik) Kaaps, Ronelda Kamfer, se voorgeslagte was onder diegene wat verplig was om weg te trek uit daardie omgewing, deur die apartheidsregering van destyds geormerk om tot 'n militêre oefenterrein omskep te word – mense wat dus grondonteining en gepaardgaande mag- en vryheidverlies moes beleef.

Sy het in 2009 navorsing oor daardie stuk geskiedenis gedoen vir haar tweede bundel, *grond / Santekraam*. Uit die gedig “oorvertel 1” (Kamfer, 2011:16) blyk dat sommige van die mense wat daardie trauma moes beleef, nie net vir die apartheidsregering kwaad bly nie. Hulle verwyt ook die wit man David Kramer 'n bietjie, omdat hy hom, in 'n soort kultuuridentiteit-toeëieningsdaad, van dié lotgevalle asook van die “Kaapse aksent” van bruin mense gaan bedien het om 'n allemanstreffer van 'n lied daar te stel. 'n Greep uit wat deur 'n “oom” aan haar vertel is, lui in dié gedig soos volg:

[...]
 ek was nog 'n kind gewees daai tyd
 daai fokken Kramer-jong het mos
 daai song gesing so long Skipskop
 met 'n Kaapse aksent nogals pure
 djasgeit wit mense se sad en onse sad
 is different hulle huil oor die plek
 oor dit mooi was
 onse mense huil oor hulle
 net moet maak soos gesê was
 [...].

Dikwels met die identiteitsvraagstuk verbonde staan die reis- of swerfmotief in Afrikaanse digbundels van die afgelope drie dekades (Odendaal, 2016:330). Dié verbandlegging is in die onderhawige tydperk selfs opvallender as voorheen in die Afrikaanse letterkunde (De Beer & Du Plooy, 2011:89-92).

Politieke veranderinge in die land het dit enersyds vir voorheen uitgeweke Suid-Afrikaners, waaronder “displaced by exile”-digters soos PJ Philander en Julian de Wette (Viljoen, 2005:108-109), moontlik gemaak om hul geboorteland te besoek of hierheen terug te keer en nuwe bundels die lig te laat sien (Odendaal, 2016:331). Aan die ander kant het die herstel van buitelandse betrekkinge sedert 1990 besoeke deur Suid-Afrikaners aan die buiteland aansienlik laat toeneem. Globalisering, die belewing van die “wêreld as dorp”, waartoe ook die ontwikkeling van die digitale media sterk aanleiding gee, versterk die literêre vergestaltung van die reis- of swerfmotief (Roos, 2015:182 en 185), dikwels juis as uiting van identiteitsoeke

(soos De Beer & Du Plooy, 2011:89, aangaande dié motief in die werk van vroulike Afrikaanse digters sedert 1994 uitwys). *Plekbewustheid*, naamlik dat dit “’n manifestasie van persoonlike en kultuurvorming” is (Lambrechts, 2020:180), tree op die voorgrond in sulke werk deur reisendes of migrerendes.

Naas indrukke van die besoeke of na verhuisde wêrelddele vind behoue insigte aangaande die “eie egte land” (Du Plooy, 2003:49) neerslag in digbundels van veteraanswerwers soos Breytenbach en Joan Hambidge, maar ook in bundels deur Danie Marais, Ronel Nel, Carina Stander, Ilse van Staden, ensovoorts.

Die verhouding tussen Suid-Afrika / Afrikaans en die Lae Lande / Nederlands en Vlaams is prominent in hierdie verband, soos spreek uit digbundels deur meermalige besoekers aan die Lae Lande soos Hein Viljoen, Heilna du Plooy, Bernard Odendaal en Hennie van Collier (Odendaal, 2016:331), maar ook uit bundels van emigrante na Nederland soos Marlene van Niekerk (2013, 2017a en 2017b) en Carina van der Walt (2021).

4.4.6 (*Afrikaanse*) *kultuurpessimisme*, ’n “*nuwe verset*” en ’n “*diaspora*”

Pessimisme oor die handhawing en uitbouing van die Afrikaner- of breër Afrikaanse kultuur, dit wil sê ook oor die voortbestaan van Afrikaans en die nut en waarde van letterkunde, is ’n volgende redelik opvallende tematieuse ontwikkeling in die onderhawige Afrikaanse digkunsydperk (Viljoen, 2011:22-23). Een van die belangrikste tendense sedert die 1990’s in die breër Afrikaanse letterkunde, so wys Roos (2015:186, 205) uit, is juis “werke waarin die verlede gedissekteer” word en waarin die identiteitskonsep sentraal staan. Motiewe soos ’n “oenskyndelik finale versplintering van Afrikanerdom” en ’n teloorgang van “die eertydse ideaal van Afrikaner-eenheid” (Roos, 2015:165) is hierby te bespeur. Breyten Breytenbach en Wilma Stockenström is bekend vir dusdanige pessimisme in hulle werk, ook in hulle digwerk; sodanige kultuuridentiteitsvraagstukke deurspek egter bundels van talle ander digters uit hierdie periode (Odendaal, 2016:332-333).

Marius Crous (2003:37) doen byvoorbeeld ’n oproep tot selfondersoek, tot kultuuridentiteitstransformasie deur Afrikaanssprekendes, en spesifiek in terme van taal. Kennelik is dit veral Standaardafrikaanssprekers, oftewel die voorheen maghebbende Afrikaners, wat hiertoe aangemoedig word. Grepe uit die betrokke gedig lui:

kom ons bid saam in ’n taal
 wat die sonde in hom dra
 van gemartelde kinders verminkte vroue
 tereggestelde mans verslaafde volgelinge
 ’n taal wat nooit wou mooipraat
 nooit vanaf preekstoele in lesingsale
 in skoolsale koerante
 wou skree teen onreg
 laat die taal gereinig word
 laat dit ’n taal van genade word
 [...]
 laat god hom weer ná al die jare
 verstaan[.]

In reaksie op “nuwe onregte en nuwe onheile” wat, luidens die agterblad van die poësiebloemlesing *Nuwe verset* (in 2000 saamgestel deur Hugo, Rousseau & Du Plessis), in die

post-apartheid-Suid-Afrika opduik, vertolk talle digters egter toenemend ook hulle misnoë oor sosiopolitieke ontwikkelings soos die volgende: die ontoeganklikwording van geleenthede vir byvoorbeeld Afrikaanstaliges; die verval van infrastruktuur, moraliteit en omgewing; skrikwekkend groeiende (gewelddadige) misdaad, waaronder moorde op plase en in die platteland “wat in baie kringe as polities geïnspireerde handeling beskou” word (Roos, 2015:165); toenemende grondeise deur swart mense en die (omgekeerde) rassisme wat in maatreëls soos dié ter bevordering van swart ekonomiese bemagtiging skuilgaan.

Die derde afdeling van die bloemlesing, “Ons het die waarheid vertel” getiteld (Hugo, Rousseau & Du Plessis, 2000:62-80), weerspieël ’n aanspraak op openhartigheid, asook die uitspraak van waardes of voorwaardes vir ’n werkbare saambestaan in Suid-Afrika. Dat heelparty bruin digters hulle stemme in die gees hiervan laat hoor, laat Adendorff (2003:102) in dié nuwe verset selfs ’n voortsetting van “die sogenaamde *struggle*-poësie van die jare sewentig en tagtig” bemerk.

Die “[a]l hoe meer gespanne politieke en maatskaplike opset waarin veral blankes onseker [geword het] oor hulle plek in die [nuwe] bedeling”, lei egter ook tot opmerklike emigrasie – ’n fenomeen wat al beskryf is met die term “diaspora” (Roos, 2015:165, 194). Die positiewe kant van laasgenoemde, versterkend van die effek van globalisering wat “ervaar word in die vorm van makliker kommunikasie en toenemende gedeelde belange” (Roos, 2015:201), is dat nuwe, meer inklusiewe identiteite geproduseer word as die historiese, dikwels beperkende kultuuridentiteite. Hiervan getuig, onder meer, die minstens tien digbundels deur Afrikaanse uitgewekenes wat in die dekade ná 2012 verskyn het (De Wet, 2024).

Hierdie soort werke is egter dikwels terselfdertyd tematies deurspek van nostalgiese herinneringe aan plekke en naasbestaandes in Suid-Afrika. By laasgenoemde sluit die feit aan dat sulke uitgewekenes steeds Afrikaans benut as digtaal. Dit herinner aan die bewese verskynsel dat groepe Suid-Afrikaners wat in die buiteland woon, verkies om in Afrikaans (of ander Suid-Afrikaanse inheemse tale) eerder as Engels met mekaar te kommunikeer, aangesien dit hulle “nie net troos [nie]”, maar boonop “’n gevoel [besorg] van êrens behoort [sic]” (Parker, 2015:4-5).

In sy 2006-debuutbundel, met die veelseggende titel *In die buitenste ruimte*, verwoord Danie Marais sommige van die ekspatriatsentimente. Hy het, vanweë ’n mislukkende huwelik met ’n Duitse vrou, ’n tydperk van “nege verloopte jare” in diepe ongelukkigheid in Duitsland deurgebring, voordat hy weer teruggekeer het na Suid-Afrika (Terblanche, 2019). Die genoemde vertroostingselemente aangaande die benutting van Afrikaans deur uitgeweke Suid-Afrikaners word in dié bundel egter geïdentifiseer deur twyfel oor die voortbestaansmoontlikhede daarvan, met name wat hoëfunksie-aanwendings betref, in ’n Suid-Afrikaanse bedeling wat tans nie bevorderlik is vir inheemse tale in sulke funksies nie. Met betrekking tot laasgenoemde lui twee gediggrepe uit dié bundel soos volg:

In Duitsland praat jy lekker Duits,
tot jy een oggend skielik weer
soos iemand wat by die tandarts was
sukkel om “selbstverständlich” te sê.

In Duitsland is Afrikaans die moordwalvis
wat jy grootmaak in die bad,
is dit Afrikaans wat opkrul soos die luislang
onder sy vyeboom in die woonkamer.
Afrikaans word jou huisgod, jou altaar;

die potplant langs jou hi-fi
 wat soos die *Little Shop of Horrors* se Audrey II
 in die maanskyn groei om lang gevaarlike skadu's
 oor die buurt se dakke te gooi.
 (Marais, 2006:44)

[...] jy begin verstaan hoekom die mense altyd wil weet
 waar jy vandaan kom
 “wo du herkommst”
 en jy wonder
 of jy dalk eendag in 'n Duitse aftree-oord sal moet antwoord:
 die taal waarin ek gebore is het verdwyn soos 'n tuisland
 moes toemaak soos 'n haarsalon vir honde
 aan die verkeerde kant van die spoor.
 (Marais, 2006:77)

5. Enkele slotopmerkings

Uit die voorafgaande is dit duidelik dat die motiewe *taal*-(variëteit) en *ruimte* (in die vorm van die konsepte *plek*, *land*, *grond* of *landskap*) deurentyd opgeduik het as belangrike merkers van Afrikaanse kultuuridentiteit in digwerk in dié taal, juis ook gedurende die honderd jaar (1925–2025) waarin dié taal amptelike landstaalstatus geniet.

Opvallend is voorts dat die hantering van dié motiewe toenemend verwickelde en spanninggelade gedaantes aangeneem het vanweë polities- en ekonomies-maatskaplike ontwikkelings in eers apartheid-Suid-Afrika en daarna in die ANC-regeerde demokratiese bedeling van ná 1994. Die Afrikaanse kulturele identiteit waarna met die Afrikanernasionalistiese apartheidsideologie gestreef is, het 'n essensialistiese aard gehad. Die binnelandse én buitelandse veroordeling daarvan en weerstand daarteen het tot die genoemde bedeling van ná 1994 aanleiding help gee, maar ook tot die ontwikkeling van kultuuridentiteitsienings wat opvallender deur ambivalensie, vloeibaarheid en heterogeniteit gekenmerk word.

Grondbesitvraagstukke bly steeds aktueel in Suid-Afrika, soos onder andere deur Changuon en Steenkamp (2011) aangetoon. Daarby problematiseer pleknaamveranderings binne die huidige bestel, asook die eietydse emigrasietendens soos dit versterk word deur die groeiende globaliseringsverskynsel, Afrikaanssprekendes se belewenis van *plek-/land-/grond*-verbondenheid as kultuuridentiteitsbepalende faktor.

Eietydse Afrikaanse woordkunstenaars word veral geraak deur twee ontwikkelings wat met *taal* as kulturele identiteitsmerker saamhang: die opkoms van digkuns in ander Afrikaans-variëteite as die standaardvorm, asook die verlies aan hoë funksies wat dié taal (soos ander inheemse tale) se toekoms bedreig. Gevolglik blyk dié kultuuridentiteitsmerker, minstens op literêre terrein, opvallender as bogenoemde ruimtelike konsepte op die voorgrond te staan gekom het betreffende eietydse Afrikaanse identiteitsvraagstukke. Laasgenoemde word opvallend weerspieël in die voorkoms van sulke motiewe in meer onlangs gepubliseerde digbundels.

Die aktualiteit hiervan word byvoorbeeld gedemonstreer deur 'n gedig wat Breyten Breytenbach, toe reeds meer as 'n halwe eeu woonagtig buite die grense van Suid-Afrika (Terblanche, 2025), in 2016 geskryf het ter ondersteuning van die sogenaamde Gelyke Kanseveldtog. Met dié veldtog beywer deelnemers hulle “vir die voortbestaan van Afrikaans as akademiese taal”, byvoorbeeld aan die Universiteit Stellenbosch (PEN Afrikaans, 2016).

die tongvervreemding

wanneer jy die moedertong
 in my mond laat verdor
 neem jy die wêreld weg
 verduister jy my geheue
 maak jy dat ek as vreemdeling
 en sonder 'n eie paar skoene
 die toekoms moet ondergaan
 wat ek nie meer fatsoeneer nie
 wat ek nog net interpreteer
 en nie penetreer nie

wanneer jy die taal
 van my wegneem
 ruk jy die hart uit my drome
 om dit te vervang
 met die mondmaniere
 van 'n tong wat nog net
 die blinde werk van miere kan doen

wanneer jy van my 'n massasyfer maak
 om soos 'n gefnuikte papegaai
 te pik-pik na sy nabootsing
 maak jy dat ek 'n weesmens is
 in die leë huis van my vaders
 sonder taal om my afwesigheid te beween[.]

BIBLIOGRAFIE

- Adendorff, E. 2003. Digdebute teen die millenniumwending: 'n Polistemiese ondersoek. Ongepubliseerde MA-verhandeling. Stellenbosch: Universiteit van Stellenbosch.
- Adendorff, E. 2006. "Planke toe met die poësie!" 'n Voorlopige ondersoek na *performances* en *happenings* in die Nederlandse en Afrikaanse poëtiesisteme. *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans*, 13(2):129-147.
- Afrika, J (ps. Breyten Breytenbach). 1998. *Papierblom (72 gedigte uit 'n swerfjoernaal)*. Kaapstad, Pretoria en Johannesburg: Human & Rousseau.
- Antonissen, R. 1955. *Die Afrikaanse letterkunde van aanvang tot hede*. Kaapstad, Bloemfontein, Johannesburg, Port Elizabeth en Pietermaritzburg: Nasou Bpk.
- Antonissen, R. 1979. *Verkenning en kritiek*. Pretoria: HAUM-literêr.
- Blum, P. 1955. *Steenbok tot poolsee*. Kaapstad: Tafelberg.
- Bosman, M. 2003. Het Afrikaanse *rock* iets vir die Afrikaanse poësie te sing? *Stilet*, XV(1):101-121.
- Bosch, B. 2000. Ethnicity markers in Afrikaans. *International Journal of the Sociology of Language*, 144(1):51-68.
- Breytenbach, B. 1969. *Kouevuur*. Kaapstad: Buren-Uitgewers Bpk.
- Breytenbach, B. 1993. *[N]ege landskappe van ons tye bemaak aan 'n beminde*. Groenkloof & Somers-Wes: hond/ithaka.
- Brink, AP. 1989. Antjie Krog se *Lady Anne*: 'n Roman van 'n bundel. *Vrye Weekblad*, 18 Augustus:13.
- Brink, AP. 1991. *Afrikaans: Op pad na 2000*. Tiende DF Malherbe-gedenklesing, 15 Mei 1991. Bloemfontein: Universiteit van die Vrystaat.
- Brink, AP. 1992. Betrokke literatuur. In: Cloete, TT (red.). 1992:38-41.

- Brink, AP (samest.). 2000. *Groot verseboek 2000*. Kaapstad: Tafelberg.
- Brink, AP (samest.). 2008. *Groot verseboek (drie dele)*. Kaapstad: Tafelberg.
- Britz, EC. 1999. S.J. Pretorius (1917–1995). In: Van Coller, HP (red.). 1999:473–486.
- Buell, L. 2005. *The Future of Environmental Criticism*. Malden, MA: Blackwell Publishing.
- Carstens, THM. 2003. Aspekte van nasionale en kulturele identiteit in 'n verenigende Europa sedert 1958. Enkele gevallestudies. Ongepubliseerde MA-verhandeling. Stellenbosch: Universiteit van Stellenbosch.
- Carstens, WAM & Raidt, EH. 2019. *Die storie van Afrikaans: uit Europa en van Afrika – Biografie van 'n taal, deel 2*. Pretoria: Protea Boekhuis.
- Celliers, JFE. 1974 (tweede uitgawe van 'n samebundeling van Celliers se digwerk; eerste uitgawe 1920). *Die Vlakte en ander gedigte*. Kaapstad: Tafelberg-Uitgewers Bpk.
- Changuion, L & Steenkamp, B. 2011. *Omstrede land. Die historiese ontwikkeling van die Suid-Afrikaanse Grondvraagstuk, 1652–2011*. Pretoria: Protea Boekhuis.
- Cloete, TT. 1980. Poësie. In: Cloete, TT, Grove, AP, Smuts, JP & Botha, E (reds.). 1980:115–291.
- Cloete, TT (red.). 1992. *Literêre terme en teorieë*. Pretoria: HAUM-literêr.
- Cloete, TT, AP Grove, JP Smuts & E Botha (reds.). 1980. *Die Afrikaanse literatuur sedert Sestig*. Goodwood: Nasou Beperk.
- Coetzee, JM. 1986. Farm Novel and “Plaasroman” in South Africa. *English in Africa*, 13(2):1–19.
- Coetzee, JM. 1992. *Doubling the Point: Essays and Interviews* (edited by David Atwell). Cambridge, Massachusetts & London: Harvard University Press.
- Cross, JE. 2001. *What is sense of place?* <https://www.researchgate.net/publication/282980896> [22 November 2024].
- Crous, M. 2003. *Brief uit die kolonies*. Pretoria: Protea Boekhuis.
- Crous, M. 2009. Afrikaans poetry: New voices. *Current Writing*, 21(1 & 2):200–217. <http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/1013929X.2009.9678318> [27 Mei 2024].
- Darian-Smith, K, Gunner, L & Nuttall, S (eds). 1996. *Text, Theory, Space: Land, Literature and History in South Africa and Australië*. London & New York: Routledge.
- De Beer, AM & Du Plooy, H. 2011. Ruimte as tema en metafoor in die poësie van enkele vroulike Afrikaanse digters: 1994–2005. *Literator*, 32(1):73–98.
- De Wet, K. 2005. Afrikaanse kinder- en jeugpoësie sedert 1970. In: Wybenga, G & Snyman, M. (reds.). 2005:41–55.
- De Wet, K. 2024. Vernuwing, vervreemding en taalvariante. NP Van Wyk Louw se *Nuwe verse* en die eietydse poësie. *LitNet Akademies (Geesteswetenskappe)*, 21(1). <https://www.litnet.co.za/vernuwing-vervreemding-en-taalvariante-n-p-van-wyk-louw-se-nuwe-verse-en-die-eietydse-poesie/> [12 April 2024].
- Die Genootskap van Regte Afrikaners. 1975 (oorspronklike uitgawe: 1878). *Afrikaanse gedigte. Faksimilee-weergawe van die oorspronklike uitgawe*. Kaapstad: Human & Rousseau (vir die Patriot-Vereniging vir Afrikaanse Teksuitgawes van die SA Akademie vir Wetenskap en Kuns).
- Dubois, PH. 1975. Nederlandse kritiek over Elisabeth Eybers. In: Nienaber-Luitingh, M (samest.). 1975:41–52.
- Du Plooy, H. 2003. *In die landskap ingelyf*. Pretoria: Protea Boekhuis.
- Du Preez, JM. 1983. *Africana Afrikaner. Meestersimbole in Afrikaanse skoolhandboeke*. Alberton: Librarius Felicitas.
- Eybers, E. 1950. *Tussensang*. Johannesburg: Constantia.
- Eybers, E. 1968. *Onderdak*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Eybers, E. 1995. *Uit en tuis. Afrikaanse verse uit Amsterdam* (saamgestel deur Ena Jansen & Hans Ester). Kaapstad, Johannesburg & Pretoria: Human & Rousseau.
- Fokkema, DW. 1996. *Culturele identiteit en literaire innovatie*. Utrecht: University Utrecht. Faculteit der Letteren.
- Foster, R. 2000. Beelde van die Afrikaanse poësie sedert 1960[1]. *LitNet: PoësieNet*, www.oulitnet.co.za/poesie/09beelde.asp [15 Mei 2024].
- Foster, R, T'Sjoen, Y & Vaessens, T (reds.). 2009. *Over grenzen. Een vergelijkende studie van Nederlandse, Vlaamse en Afrikaanse poëzie / Oor grense. 'n Vergelykende studie van Nederlandse, Vlaamse en Afrikaanse poësie*. Leuven & Den Haag: Acco.

- Galloway, F. 1990. *Breyten Breytenbach as openbare figuur*. Pretoria: HAUM-Literêr.
- Galloway, F & Steenberg, DH. 1993. Literatuur en konteks in Suid-Afrika in 1985. *Literator*, 1993 (Supplementum 1):1-3.
- Garman, A. 2015. *Antjie Krog and the Post-Apartheid Public Sphere. Speaking Poetry to Power*. Pietermaritzburg: University of KwaZulu-Natal Press.
- Gerwel, J. 2012. *Language and silence*: Persoonlike herinneringe aan Adam Small, die digter-intellektueel. *Tydskrif vir Letterkunde*, 49(1):15-18.
- Gibson, G. 2005. *[B]oomplaats*. Kaapstad: Tafelberg.
- Giliomee, H. 2004. *Die Afrikaners. 'n Biografie*. Kaapstad: Tafelberg.
- Giliomee, H. 2012a. Apartheid: 'n ander blik In: Pretorius, F (red.). 2012:429-441.
- Giliomee, H. 2012b. "Aanpas of sterf", 1978–1984. In: Pretorius, F (red.). 2012:389-403.
- Grobler, J. 2012. Swart verset teen apartheid, 1950's–1980's. In: Pretorius, F (red.) 2012:369-388.
- Grové, AP. 1965a. *DJ Opperman*. Kaapstad: Nasou Bpk.
- Grové, AP. 1965b. *Fyn net van die woord*. Kaapstad: Nasou Bpk.
- Hagen, L. 1999. Kulturele identiteit. Die "Alternatiewe Afrikaans Beweging" van die tagtigerjare. Ongepubliseerde MA-verhandeling. Johannesburg: Randse Afrikaanse Universiteit.
- Hall, S. 1996. *Critical Dialogues in Cultural Studies* (edited by David Morley and Kuan Hsing Chen). London & New York: Routledge.
- Hough, L & Van Zyl, D. 2012. Die "vertaling" van kulturele identiteit in *Mamma Medea* van Tom Lanoye (2001) en Antjie Krog (2002). In: T'Sjoen, Y & Foster, R (reds.). 2012:283-302.
- Hugo, D, Rousseau, L & du Plessis, P (samests.). 2000. *Nuwe verset*. Pretoria: Protea Boekhuis.
- Jansen, E. 1991. Eybers loop op unieke koord. *De Kat*, Julie:85.
- Jansen, E. 1996. *Afstand en verbintenis. Elisabeth Eybers in Amsterdam*. Pretoria: JL van Schaik Akademies.
- Johl, R. 1986. *Kritiek in krisis: Vryheid vir die teks*. Durban: Butterworth.
- John, P. S.d. Afrikaanse poësie V: Ná 1970. Myfundi.co.za/skoolnuus/a/Afrikaanse_poësie_V/Na_1970/ [16 Junie 2011 – tans onbeskikbaar].
- Jonckheere, WF. 2001. *Die platgetrapte kroontjie: Afrikaanse en Nederlandse gedigte oor die Anglo-Boere-oorlog*. Pretoria: Protea Boekhuis.
- Joubert, CJ. 2017. Die verhouding tussen ruimte en identiteit in Eben Venter se prosakuns: ballingskapliteratuur en die postkoloniale diskoers. Ongepubliseerde DLit et PhD-tesis. Pretoria: Universiteit van Suid-Afrika.
- Julius, L. 2020. *Uit die kroes*. Kaapstad: Kwela Boeke.
- Kamfer, RS. 2011. *[G]rond/Santekraam*. Kaapstad: Kwela Boeke.
- Kannemeyer, JC. 1978. *Geskiedenis van die Afrikaanse literatuur, deel 1*. Kaapstad & Pretoria: Academica.
- Kannemeyer, JC. 1988. *Die Afrikaanse literatuur 1652–1987*. Kaapstad & Pretoria: Academica.
- Kannemeyer, JC. 1989. Die horries van A.E. Samuel (gebore Krog). *Tydskrif vir letterkunde*, 27(3):33-42.
- Kannemeyer, JC. 1996. *Ontsyferde stene*. Stellenbosch: Inset.
- Kannemeyer, JC. 2005. *Die Afrikaanse literatuur 1652–2004*. Kaapstad & Pretoria: Human & Rousseau.
- Kannemeyer, JC (red.). 2008. *Briewe van Peter Blum*. Hermanus: Hemel & See Boeke.
- Kleyn, L. 2008. 'n Ander bestekopname van die Afrikaanse poësie, 2004–2007. *LitNet Akademies*, 5(1), [https://repository.up.ac.za/bitstream/handle/2263/9619/Kleyn_Ander\(2008\).pdf?sequence=1](https://repository.up.ac.za/bitstream/handle/2263/9619/Kleyn_Ander(2008).pdf?sequence=1) [28 Mei 2024].
- Klopper, A. 2009. Die opkoms van Afrikaanse rock en die literêre status van lirieke, met spesifieke verwysing na Fokopolisiekar. Ongepubliseerde MLitt-verhandeling. Stellenbosch: Universiteit van Stellenbosch.
- Koch, J. 2022. *A History of South African Literature: Afrikaans Literature. Part Two: The Period of Emancipation 1900–1930*. Pretoria: Van Schaik.
- Komrij, G. 1999. *De Afrikaanse poëzie in 1 000 en enige gedichten*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Krog, A. 1989. *Lady Anne*. Bramley: Taurus.
- Krog, A. 2000a. *Kleur kom nooit alleen nie*. Kaapstad: Kwela Boeke.
- Krog, A. 2000b. *Down to my last skin. Poems*. Johannesburg: Random House.

- Krog, A. 2002. *Met woorde soos met kerse. Inheemse verse uitgesoek en vertaal deur Antjie Krog*. Kaapstad: Kwela Boeke.
- Krog, A. 2004. [D]ie sterre sê 'tsau'. /Xam-gedigte van Diä!kwain, Kweiten-ta-//ken, /A!kúnta, /Han#kass'o en //Kabbo, gekies en versorg deur Antjie Krog. Kaapstad: Kwela Boeke.
- Krog, A. 2006a. *Verweerskrif*. Roggebaai: Umuzi.
- Krog, A. 2006b. *Body Bereft*. Roggebaai: Umuzi.
- Lambrechts, M. 2020. Die invloed van plek en ruimte op die identiteitskonstruksie van vrouemigrante binne die Suid-Afrikaanse konteks na aanleiding van
- Zebra crossing* (2013) deur Meg Vandermerwe. *LitNet Akademies*, 17(1):171-196. <https://www.litnet.co.za/die-invloed-van-plek-en-ruimte-op-die-identiteitskonstruksie-van-vrouemigrante-binne-die-suid-afrikaanse-konteks-na-aanleiding-van-zebra-crossing-2013-deur-meg-vandermerwe/> [22 November 2024].
- La Vita, M. 2016. Video: Adam Small lees 1 van sy eie gedigte. *netwerk24.com*, 25 Junie. <http://www.netwerk24.com/Stemme/Aktueel/oop-kaarte-terug-uit-die-stilte-20160625-2> [11 April 2024].
- Leserskring (samest.). 2013. *Die gewildste Afrikaanse gedigte*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Lindenberg, E. 1965. *Onsydige toets*. Kaapstad: Academica.
- Lotman, J. 1977. *The Structure of the Artistic Text* (vertaal deur Ronald Vroom). Ann Arbor, VSA: University of Michigan Press.
- Louw, NP van W. 1939. *Lojale verset. Kritiese gedagtes oor ons Afrikaanse kultuurstrewe en ons literêre beweging*. Kaapstad, Bloemfontein & Port Elizabeth: Nasionale Pers Bpk.
- Louw, NP van W. 1954. *Nuwe verse*. Kaapstad: Nasionale Boekhandel Bpk.
- Louw, NP van W. 1958. *Nasionale liberalisme. Gedagtes oor die nasionalisme, liberalisme en tradisie vir Suid-Afrikaners, met 'n kulturele nadrup*. Kaapstad: Tafelberg-Uitgewers Bpk.
- Louw, NP van W. 1961. *Vernuwing in die prosa*. Pretoria & Kaapstad: Academia.
- Louw, PE. 2004. Political power, national identity, and language: the case of Afrikaans. *International Journal of Sociolinguistics*, 170:43-58.
- Louw, WEG. 1972. *Naggespreek en ander gedigte*. Kaapstad: Tafelberg-Uitgewers
- Marais, D. 2006. *[I]n die buitenste ruimte*. Kaapstad: Tafelberg-Uitgewers.
- Marais, EM. 2005. *Versamelde gedigte* (geregig deur Baard, M, Kannemeyer, JC, Roets, K, Stassen, N & Viviers, M). Pretoria: Protea Boekhuis.
- Mellet, PT. 2010. *Lenses on Cape Identities: Exploring Roots in South Africa*. Suid-Afrika: DIBANISA.
- Mitchell, WJT. 1994. Imperial Landscape. In: Mitchell, WJT (ed.). 1994:5-34.
- Mitchell, WJT (ed.). 1994. *Landscape and Power*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Mokitimi, MIP, Lenake, M & Swanepoel, C. 2004. *Swerfsange. Liedere van Basotho-mynwerkers*. Pretoria: Van Schaik.
- Myburgh, M, Marais, D, Luyt, M & Bester, I. 2012. *[V]i' Adam Small. 'n Digbundel*. Tygervallei: Naledi.
- Nel, A. 2012. Amsterdam "deur die vensters van fiksie". Literêre verbondenheid en relasionele ruimte in *Die sneeuslaper* van Marlene van Niekerk. In: T'Sjoen, Y & Foster, R (reds.). 2012:229-245.
- Nienaber-Luitingh, M (samest.). 1975. *Ter wille van die edel spel. 'n Bundel saamgestel ter geleentheid van Elisabeth Eybers se sestigste verjaardag*. Pretoria & Kaapstad: Human & Rousseau.
- Odendaal, BJ. 2006. Tendense in die Afrikaanse poësie in die tydperk 1998 tot 2003. In: Van Coller, HP (red.). 2006:105-148.
- Odendaal, BJ. 2011. Resensie: *grond/Santekraam* (Ronelda S Kamfer). *Versindaba*, 25 Augustus <https://versindaba.co.za/2011/08/25/resensie-grondsantekraam-ronelda-s-kamfer/> [4 Junie 2024].
- Odendaal, BJ. 2015a. (Profiel van) Peter Blum (1925–1990). In: Van Coller, HP (red.). 2015:370-396.
- Odendaal, BJ. 2015b. Omgangsvariëteite van Afrikaans in die digkuns sedert Sestig. *Stilet*, 27(2):32-62.
- Odendaal, BJ. 2016. Die Afrikaanse poësie 1960–2012. In: Van Coller, HP (red.). 2016:243-364.
- Odendaal, BJ. 2017. Adam Small se literêre status vóór en ná 1990 – met klem op sy digterskap. In: Van der Elst, J (red.). 2017:45-72.
- Odendaal, BJ. 2024. Neerslae van mediosferiese veranderings, veral die meer onlangse digitale wending, in die skep en ervaar van digkuns, gedemonstreer met Afrikaanse voorbeelde. *LitNet Akademies (Geesteswetenskappe)*, <https://www.litnet.co.za/neerslae-van-mediosferiese-veranderings-veral-die-meer-onlangse-digitale-wending-in-die-skep-en-ervaar-van-digkuns-gedemonstreer-met-afrikaanse-voorbeelde/> [28 Mei 2024].

- Odendaal, BJ & Van Coller, HP. 2010. Die liriese intrige in Antjie Krog se *Lady Anne* (1989). *Stilet*, 22(3):63-88.
- Ohlhoff, H. 2016. Perspektief op die Afrikaanse poësie – Die poësie van voor 1900 tot 1960. In: Van Coller, HP (red.). 2016:3-242.
- Opperman, DJ. 1956. *Blom en baaierd*. Kaapstad: Tafelberg-Uitgewers Bpk.
- Opperman, DJ. 1959. Kuns is boos! *Wiggelstok*. Kaapstad: Nasionale Boekhandel, pp. 142-155.
- Opperman, DJ. 1974. Kolporteur en kunstenaar. *Naaldekokker*. Kaapstad: Tafelberg-Uitgewers, pp. 67-76.
- Parker, M. 2015. Patterns of use of and attitudes towards the Afrikaans language by South African expatriates: A sociolinguistic perspective. Ongepubliseerde MA-verhandeling. Stellenbosch: Universiteit Stellenbosch.
- PEN Afrikaans. 2016. Pen Afrikaans Nuusbrieff: November 2016. *Versindaba*, 4 Desember, <https://versindaba.co.za/2016/12/04/pen-afrikaans-nuusbrieff-november-2016/> [10 Junie 2024].
- Philander, PJ. 1960. *Vuurklip*. Kaapstad: Nasionale Boekhandel Beperk.
- Phillips, J. 2017. *[R]adbraak*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Pienaar, EC. 1920. *Dichters uit Zuid-Afrika, Bloemlezing voor Groot Nederland*. Pretoria & Amsterdam: JH de Bussy.
- Pretorius, F. (red.). 2012. *Geskiedenis van Suid-Afrika. Van voortye tot vandag*. Kaapstad: Tafelberg.
- Pretorius, SJ. 1943. *Vonke*. Pretoria: JL Van Schaik.
- Raath, A & Brits, P. 2019. Inheemse kennis as beskermbare kulturele identiteitsbate: Kanttekeninge by die beoogde beskerming van inheemse kennis in Suid-Afrika. *Tydskrif vir Geesteswetenskappe*, 59(3):345-366.
- Raper, PE, Möller, LA & du Plessis, LT. 2014. *Dictionary of Southern African Place names*. Johannesburg & Kaapstad: Jonathan Ball Publishers.
- Robinson, A. 1971. Aspekte van die poësievernuwing in Afrikaans na 1950. Ongepubliseerde MA-verhandeling. Potchefstroom: Potchefstroomse Universiteit vir Christelike Hoër Onderwys.
- Roodt, PH. 1991. Rondom die literatuur en kritiek van die tagtigerjare: Elize Botha, Joan Hambidge en Charles Malan in gesprek met PH Roodt. *Stilet*, 3(1):1-20.
- Roos, H. 2015. 'n Perspektief op die Afrikaanse prosa van die twintigste eeu tot 2000. In: Van Coller, HP (red.) 2015:92-271.
- Schott, H. 2000. Suid-Afrika en Nederland: is die Kaap weer Hollands? *Stilet*, XII(2):47-62.
- Schutte, HJ. 1975. Geestigheid as literêre perspektief. Ongepubliseerde DLitt-proefskrif. Potchefstroom: Potchefstroomse Universiteit vir Christelike Hoër Onderwys.
- Sienaert, M. 2001. *The I of the Beholder: Identity Formation in the Art and Writing of Breyten Breytenbach*. Cape Town: Kwela Books.
- Small, A. 1973 (eerste druk 1962). *Kitaar my kruis*. Kaapstad: HAUM.
- Smith, C. 2005. Die memorie hou alles in stand, meen dié digter-arts. *Volksblad*, 13 Julie:10.
- Smith, S. 2012. Plek en ingeplaaste skryf. 'n Teoretiese ondersoek na ingeplaaste skryf as ekopoëtiese skryfpraktyk. *LitNet Akademies*, 9(3):887-928. <https://journals.co.za/doi/pdf/10.10520/EJC129809> [22 November 2024].
- Steyn, JC. 1998. *Van Wyk Louw. 'n Lewensverhaal* (dele I en II). Kaapstad: Tafelberg-Uitgewers.
- Steyn, JC. 2014. "Ons gaan 'n taal maak." *Afrikaans sedert die Patriot-jare*. Pretoria: Kraal Uitgewers.
- Stokes, G. 1997. Introduction. In: Stokes, G. (ed.). 1997:1-22.
- Stokes, G (ed.). 1997. *The politics of identity in Australia*. Cambridge University Press.
- Taljar, M. 2020. Daai goed speel nie op my tv nie ... (onderhoud met Lynthia Julius). *Versindaba*, <https://versindaba.co.za/2020/09/11/daai-goed-speel-nie-op-my-tv-nie/> [4 Junie 2024].
- Terblanche, E. 2019. Danie Marais (1971–). *LitNet: ATKV/LitNet-Skywersalbum*, 13 Junie, <https://www.litnet.co.za/danie-marais-1971/> [10 Junie 2024].
- Terblanche, E. 2025. Breyten Breytenbach (1939–2024). *LitNet: ATKV/LitNet-Skywersalbum*, 14 Januarie, <https://www.litnet.co.za/breyten-breytenbach-1939/> [15 Januarie 2025].
- T'Sjoen, Y. 2013. Beloken blikvelden in de Lage Landen: Eenentwintigste-eeuwse receptie van Nederlandse vertalingen van Afrikaanse poëzie. *Tydskrif vir letterkunde*, 50(1):16-35.
- T'Sjoen, Y & Foster, R (reds.). 2012. *Toenadering. Literair grensverkeer tussen Afrikaans en Nederlands*. Leuven en Den Haag: Acco.

- Urrieta, L. 2018. Cultural identity theory and education. What we have learned about selves and others. In: Urrieta, L & Noblit, GW. (eds). 2018:1-33.
- Urrieta, L & Noblit, GW (eds). 2018. *Cultural constructions of identity. Meta-ethnography and theory*. New York: Oxford University Press.
- Van Coller, HP. 1995. Die Afrikaanse plaasroman as ideologiese refleksie van die politieke en sosiale werklikheid in Suid-Afrika. *Stilet*, 7(2):22-31.
- Van Coller, HP. 2002. 'n Eietydse Afrikaanse terugblik op die grensoorlog. In: Van der Merwe, CN & Wolfswinkel, RW (reds.). 2002:131-162.
- Van Coller, HP. 2006. Die representasie van plaas, dorp en stad in die Afrikaanse prosa. *Stilet*, 18(1):90-121.
- Van Coller, HP. 2019. *Verbintenissen en venster: die Nederlandstalige letterkunde van aanvang tot hede. 'n Literatuurgeskiedenis in Afrikaans, deel 1*. Pretoria: Van Schaik Uitgewers.
- Van Coller, HP (red.) 1998. *Perspektief & profiel. 'n Afrikaanse literatuurgeskiedenis, deel 1*. Pretoria: J.L. van Schaik Akademies.
- Van Coller, HP (red.). 1999. *Perspektief & profiel. Deel 2*. Pretoria: J.L. van Schaik.
- Van Coller, HP (red.). 2006. *Perspektief & profiel. 'n Afrikaanse literatuurgeskiedenis, deel 3*. Pretoria: Van Schaik Uitgewers.
- Van Coller, HP (red.). 2015. *Perspektief & profiel. 'n Afrikaanse literatuurgeskiedenis, Deel 1* (tweede uitgawe). Pretoria: Van Schaik Uitgewers.
- Van Coller, HP (red.). 2016. *Perspektief & profiel. 'n Afrikaanse literatuurgeskiedenis, Deel 3*. Pretoria: Van Schaik Uitgewers.
- Van Coller, HP & Odendaal, BJ. 2003. *Kleur kom nooit alleen nie* (Antjie Krog) en *Die burg van hertog Bloubaard* (HJ Pieterse): 'n poëtikale beskouing, dele 1 en 2. *Stilet*, 15(1):16-35 en 36-64.
- Van Coller, HP & Odendaal, BJ. 2007. Antjie Krog's role as translator: a case study of strategic positioning in the current South African literary poly-system. *Current writing*, 19(2):94-121.
- Van Coller, HP & Odendaal, BJ. 2009. Die verhouding tussen die Afrikaanse en Nederlandse literêre sisteme. 'n Chronologiese oorsig. In: Foster, R, T'Sjoen, Y & Vaessens, T (reds.). 2009:19-45.
- Van Coller, HP, De Geest & Du Plooy, H (reds.). 2019. *Verbintenissen en venster: die Nederlandstalige letterkunde van aanvang tot hede. 'n Literatuurgeskiedenis in Afrikaans, deel 2*. Pretoria: Van Schaik Uitgewers.
- Van den Heever, T. 1919/1931. Aanvanklike titel: *Gedigte*; twaalf jaar later uitgebreid herdruk as *Eugène en ander gedigte*. Pretoria: J.L. van Schaik.
- Van der Elst, J (red.). 2017. *Adam Small: Denker, digter, dramaturg. 'n Huldiging*. Pretoria: Protea Boekhuis.
- Van de Rheede, I. 1983. Kommentaar oor enkele aspekte van "Kleurling-Afrikaans". *Standpunte*, 36(6):30-37.
- Van der Merwe, CN & Wolfswinkel, RW (reds.). 2002. *Over Nederlands en Zuid-Afrikaans oorlogsproza*. Haarlem: In de Knipscheer.
- Van der Walt, C. 2021. *Landluisteraar. Gedigte*. Gansbaai: Naledi.
- Van Niekerk, M. 2013. *Kaar*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Van Niekerk, M. 2017a. *Gesant van die mispels. Gedigte by skilderye van Adriaen Coorte ca. 1659–1707*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Van Niekerk, M. 2017b. *In die stille agterkamer. Gedigte by skilderye van Jan Mankes 1889–1902*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Van Rensburg, C. 2015. "Klipwerk": 'n Rooihakskeenlesing. *Stilet*, 17(2):83-111.
- Vestergaard, M. 2001. Who's got the map? The Negotiation of Afrikaner Identities in Post-Apartheid South Africa. *Daedalus*, 130(1):19-44.
- Van Vuuren, H. 1999. Perspektief op die moderne Afrikaanse poësie (1960–1997). In: Van Coller, HP (red.). 1999:244-304.
- Van Wyk, S. 2007. Die Groot Small – oor die lewe en werk van Adam Small. *LitNet Akademies (Geesteswetenskappe)*, <https://www.litnet.co.za/die-groot-small-oor-die-lewe-en-werk-van-adam-small/> [16 Mei 2024].
- Venter, MR & Galloway, F. 2003. Boekkultuur kort dringend 'n inspuiting. *Die Burger*, 6 Januarie:7.

- Viljoen, H. 1998. Breyten Breytenbach (1939–) alias Panus, alias Don Espejuelo, Alias Bangai Bird, alias Kamiljoen. In: Van Coller, HP (red.). 1998:274-293.
- Viljoen, H. 2010. Groot avonture in die (onlangse) Afrikaanse poësie. *Stilet*, 23(2):169-196.
- Viljoen, H & Van der Merwe, CN. 2006. Oor die drumpel: liminaliteit en literatuur. *Literator*, 27(1):ix-xxvi.
- Viljoen, L. 1989. Krog se virtueuse kompleksiteit. *Die Burger*, 28 Desember:8.
- Viljoen, L. 2001. "A White Fly on a Sombre Window Pane": The Construction of Africa and Identity in Breyten Breytenbach's Poetry. *Literator*, 22(2):1-19.
- Viljoen, L. 2005. Displacement in the literary texts of black Afrikaans writers in South Africa. *Journal of Literary Studies*, 21(1-2):93-118.
- Viljoen, L. 2009. *Ons ongehoorde soort. Beskouings oor die werk van Antjie Krog*. Stellenbosch: SUN Press.
- Viljoen, L. 2011. Of Chisels and Jackhammers: Afrikaans Poetry, 2000–2009. *Current Writing*, 23(1):17-34.
- Webb, V & Kriel, M. 2000. Afrikaans and Afrikaner nationalism. *International Journal of the Sociology of Language*, 144:19-49.
- Wichahn, R. 1965. *Die Afrikaanse poësiekritiek*. Kaapstad & Pretoria: Academica.
- Willemse, H. 1999. 'n Inleiding tot buite-kanonieke Afrikaanse kulturele praktyke. In Van Coller, HP (red.). 1999:3-20.
- Willemse, H. 2019. NP Van Wyk Louw deur die oë van Adam Small. *LitNet Akademies (Geesteswetenskappe)*, 14(3), <https://www.litnet.co.za/category/litnet-akademies-geesteswetenskappe> [11 April 2024].
- Wybenga, G & Snyman, M. (reds.). 2005. *Van Patrys-hulle tot Hanna Hoekom. 'n Gids tot die Afrikaanse kinder- en jeugboek*. Pretoria: LAPA Uitgewers.
- Zuiderent, A. 2000. Van *Dietse dichten* tot *Oor die eenheid van die digbundel*. Wat hebben Zuid-Afrika en ik met elkaar te maken? *Stilet*, XII(2):23-38.